

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА»
ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Я. С. Гнатюк, І. М. Гоян

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

навчальний посібник

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2016

УДК 340.12:316
ББК 60.56я73
Г 56

*Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Протокол № 7 від 25.02.2016 року.*

Рецензенти

Ларіонова В. К. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Піча В. М. – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Інституту соціальних і гуманітарних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Гнатюк Я. С.

Г 56 Соціологія права : навчальний посібник / Я. С. Гнатюк, І. М. Гоян. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. – 124 с.

У навчальному посібнику подана проблематика соціології права як спеціальної соціологічної теорії та частини загальної теорії права. Соціологія права як розділ загальної соціології розглядається у зв'язку із теорією права і філософією права.

Для студентів соціологічних і юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 340.12:316
ББК 60.56я73

© Гнатюк Я. С., Гоян І. М., 2016

ЗМІСТ

Лекція 1	
НАУКОВИЙ СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА	4
Лекція 2	
ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА	11
Лекція 3	
ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ	18
Лекція 4	
СОЦІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА	25
Лекція 5	
СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА	32
Лекція 6	
ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	40
Лекція 7	
ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА ПОВЕДІНКА.....	47
Лекція 8	
ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	56
Лекція 9	
СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ	63
Лекція 10	
СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА	68
Лекція 11	
СУДОВА СОЦІОЛОГІЯ.....	72
Лекція 12.	
СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ	77
Лекція 13	
СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	82
Лекція 14	
СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ	88
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА	95
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	99
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	105
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	107
ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ.....	122

Лекція 1.
НАУКОВИЙ СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

План лекції

- 1. Соціологія права, її об'єкт і предмет.**
- 2. Сфера дослідження соціології права.**
- 3. Структура і функції соціології права.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

Соціологія права : навч. посіб. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: ЮРІНКОМ Інтер, 2004.

Теорія держави і права : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2014.

Виклад лекції

1. Соціологія права, її об'єкт і предмет

Соціологія права характеризується як міждисциплінарна галузь наукових знань про соціальні умови розвитку і соціальну дію права. Вона об'єднує в собі пізнавальні ресурси загальної соціології як науки про суспільство та догматичної юриспруденції як системи наук про право і державу. Соціологи вважають, що соціологія права як одна зі спеціальних соціологічних теорій покликана досліджувати феномен права із перспективи соціології. Юристи ж зараховують соціологію права, називаючи її юридичною соціологією, до спеціальних юридичних дисциплін. Теоретичну соціологію права вони пов'язують із загальною теорією права, а емпіричну соціологію права розглядають як самостійний напрям досліджень у межах правознавства в цілому. Нині дослідники схилиються до першої позиції, віддаючи перевагу соціологічній перспективі права.

Важливе значення для соціологічного підходу до аналізу права має наступна класифікація наукових дисциплін як структури загальної теорії права:

- 1) теорія права;
- 2) філософія права та
- 3) соціологія права.

Теорія права – це фундаментальна юридична наука, що вивчає право і державу в їх історичному розвитку, взаємозв'язку, соціальній, економічній та політичній обумовленості, а також формує вихідні по-

няття для інших юридичних наук. Інколи її називають енциклопедією права. Вона базує свої висновки і узагальнення на позитивному праві, офіційно визначеному і закріпленому в законодавстві, та на відміну від філософії права, не бере до уваги природне право, котре не залежить від законодавчого визнання.

Філософія права – це напрям соціальної філософії, що займається визначенням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінностей, ролі у житті людини, суспільства та держави. Вона розглядає світоглядні, антропологічні, аксіологічні, онтологічні й гносеологічні основи права як особливого соціального феномена та намагається збагнути сенс правової реальності, її головні закономірності, переважно з конкретною і практичною метою.

Предметна сфера філософії права співвідноситься із природним правом, а теорії права – із позитивним правом. Саме по собі позитивне право цікавить філософію права лише у порівнянні з природним правом, з позиції якого оцінюється чинне право. Внаслідок цього позитивне право виявляється узаконеним та водночас обмеженим у своїх домаганнях.

Філософія права відрізняється від теорії права не тільки за предметом, але й за методом. Філософія права описує право таким, яким воно повинно бути, а теорія права – таким, яким воно є.

Соціологія права – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності й механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми й засобу соціального управління. Вона досліджує закономірності функціонування права як соціального інституту в системі інших соціальних інститутів, а також генезис, динаміку, структуру правових норм, їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів. Соціологія права вивчає не все у праві і не право, узяті саме по собі, а соціальне у праві, взаємодію соціального і правового, що знаходить своє відбиття у суспільних відносинах.

Ці три дисципліни утворюють загальну теорію права як комплекс загальнотеоретичних і методологічних дисциплін. Філософія права акцентує увагу на філософсько-правовій рефлексії основ права, теорія права – на конструюванні понятійного каркасу позитивного права, а соціологія права – на проблемах соціальної обумовленості й соціальної ефективності правових норм та правової системи в цілому.

Об'єктом вивчення соціології права вважаються соціально-правові відносини.

Предметом вивчення соціології права виступають соціальні чинники, що взаємодіють із правовими явищами, а також механізми і закономірності такої взаємодії.

Соціологія права дотична до філософії права, але при цьому їх не слід ототожнювати. Якщо філософія права є пізнавальною теорією, спрямованою на теоретико-світоглядне пізнання права та держави, то соціологія права дає наукову картину правової реальності. У такому випадку філософія права постає як спеціальна теорія пізнання або гносеологія, а соціологія права – як вчення про існуюче або онтологія. Різні у них і предмети дослідження: у філософії права – пізнання аспектів правової реальності, у соціології права – функціонування права у соціальному середовищі.

Соціологія права взаємодіє із теорією права. Навіть побутує думка, за якою соціологія права витісняє теорію права з наукового обігу, сама виступаючи частиною загальної теорії права. Проте між соціологією права і теорією права існують суттєві розбіжності.

Теорія права вивчає норми права, а соціологія права – соціальні чинники, що народжують ці норми, їх соціальний ефект.

Теорія права вивчає внутрішні особливості об'єкта, соціологія права – зовнішні. Теоретик права за своєю професійною специфікою перебуває всередині правової системи, а соціолог поза системою, яку вивчає. Для соціології права властиве відокремлення спостерігача від об'єкта спостереження.

Соціологія права також пов'язана із загальною соціологією, соціологією релігії, політики, економіки, політичною економією, історією права, порівняльним правознавством, демографією, соціальною психологією і педагогікою, статистикою, політологією.

2. Сфера дослідження соціології права

Поле дослідження соціології права ширше, ніж догматичної юриспруденції, оскільки вона залучає до вивчення правових явищ соціальний контекст, чого остання не робить. Догматична юриспруденція сфокусована на правових нормах і судовій практиці. Вона не бере до уваги мінливу соціальну дійсність. Її головним методом є формально-юридичний метод.

Формально-юридичний метод – це власний метод догматичної юриспруденції, що використовується з метою пізнання внутрішньої форми правових явищ і процесів та дозволяє на основі аналізу, узагальнення і класифікації діючих правових норм конструювати нові поняття з уже існуючих у правознавстві загальних понять або формулювати їх визначення. Особливістю цього методу є те, що він зосереджується тільки на герменевтичному і логічному опрацюванні правових норм. Тому при формально-юридичному підході до з'ясування думки законодавця, вираженої в тексті закону, застосовується лише юридична герменевтика і юридична логіка та не визнаються інші методи дослідження.

Юридична герменевтика – це застосування герменевтики як універсальної теорії інтерпретації знаків до тлумачення правих норм.

Специфіка юридичної герменевтики у порівнянні з іншими видами інтерпретативного аналізу визначається специфікою її об'єкта – юридичного тексту, а також специфікою суб'єкта – автора юридичних текстів, якими є законодавець або спеціально призначені чи допущені ним до подібного авторства особи. Зазвичай у ролі інтерпретатора юридичних текстів виступає фахівець із юридичною освітою, хоча в сучасній правовій державі знати і тлумачити юридичні тексти не забороняється нікому. Інша справа, наскільки компетентними і юридично повноцінними будуть вважатися тлумачення непрофесіонала.

Тлумачення в юридичному аспекті – це спеціальна діяльність офіційних і неофіційних суб'єктів суспільних відносин, яка скерована на з'ясування і роз'яснення змісту та значення нормативно-правових актів, понять, термінів, нормативних висловлювань, і може бути використана в особливих інтерпретативних актах. Тлумачення передбачає, що юридичний сенс норм має бути точним, однозначним, а самі вони – взаємопов'язаними.

Юридична логіка – це аналіз правових проблем методами традиційної і сучасної логіки.

Методи юридичної логіки можуть бути як строго формальними, максимально наближеними до математичних, так і неформальними, максимально наближеними до повсякденного практичного мислення юриста.

Традиційна логіка – це теорія побудови дедуктивних та індуктивних висновків.

За допомогою дедукції юрист виводить із загальної норми усі конкретні випадки, які вона здатна охопити. Шляхом індуктивного узагальнення юрист з норми, призначеної для розв'язання конкретного випадку, виводить загальний юридичний принцип.

Сучасна логіка – це теорія числень висловлювань та імен.

Для догматичної юриспруденції важливе значення мають такі розділи сучасної логіки, як логіка висловлювань і деонтична логіка.

Логіка висловлювань – це теорія, у якій при аналізі числень висловлювань до уваги береться тільки структура складних описових висловлювань.

У логіці висловлювань досліджуються імплікативні висловлювання із логічним сполучником *«якщо..., тоді...»*, який виражає причинний зв'язок між їхніми складовими – підставою й наслідком. Підстава і наслідок імплікативного висловлювання співвідноситься із гіпотезою, диспозицією і санкцією як елементами норми права наступним чином. У всіх галузях права, крім кримінального, підстава висловлювання виражає гіпотезу, наслідок – диспозицію. У кримінальному праві підстава імплікативного висловлювання виражає диспозицію, наслідок – санкцію.

Деонтична логіка – це теорія, у якій аналіз числень висловлювань проводиться з урахуванням нормативних оцінок «дозволено», «обов'язково», «заборонено» та їх різновидів, що входять до складу деонтичних висловлювань, котрі визначають норми поведінки. У деонтичній логіці термін «необхідно» вживають у розумінні «належить», а термін «можливо» – у розумінні «допустимо». У контекстах, де має місце така смислова трансформація термінів, зазвичай мають справу із моральною або правовою належностями, із допустимістю певних дій і вчинків.

На відмінну від догматичної юриспруденції, соціологія права прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які виражають суть правових явищ. При цьому соціологія права виходить із першості суспільних відносин перед правовідносинами і юридичною нормою. Замість схеми догматичної юриспруденції *«правові норми – судова практика»* соціологія права пропонує схему *«суспільні відносини – право – функціонування правових норм у суспільстві – їх соціальна ефективність»*. Соціологія права націлена насамперед на порівняльно-історичне вивчення нормативно-правових реалій. Її головним методом є порівняльно-історичний.

Порівняльно-історичний метод – це процедура зіставлення історичних об'єктів у просторі й часі та виявлення схожості й відмінності між ними. В основі цього методу лежить аналогія, яка дає змогу на підставі схожості одних ознак порівнювальних об'єктів робити висновок про схожість інших.

Соціологія права також використовує методи системного і структурно-функціонального аналізу, статистичні методи і методи соціально-психологічних досліджень.

Метод системного аналізу спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і як цілого, що складається з частин, й робить акцент на виявленні механізмів забезпечення системної цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи.

Метод структурно-функціонального аналізу розглядає об'єкт дослідження як структурно розділену систему, в якій кожний елемент структури має своє функціональне призначення.

Статистичні методи досліджують масові явища випадкового характеру.

Методи соціально-психологічних досліджень різноманітними способами тестування вивчають соціальні групи.

Особливе місце в соціології права посідають **методи збирання емпіричної інформації** (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент).

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення правових явищ у трьох основних напрямках:

- 1) соціальна обумовленість права, його інститутів і норм, закономірності впливу на право всієї системи матеріальних і духовних чинників;
- 2) соціальний механізм дії права в суспільстві, закономірності впливу права та правозастосувальної діяльності на різні сторони соціального життя;
- 3) соціальна ефективність дії права, його інститутів і норм у регулюванні суспільних відносин.

Такий підхід орієнтує конкретні емпіричні соціальні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на з'ясування нових механізмів і напрямків взаємозв'язку юридичних і неюридичних чинників, виявлення нових тенденцій і в остаточному підсумку закономірностей у відповідній сфері суспільного життя.

3. Структура і функції соціології права

Соціологія права має досить складну структуру, пов'язану насамперед із системою самого права. Її виокремлюють на підставі різних критеріїв класифікації.

За особливостями дослідження виокремлюють теоретичну та емпіричну соціологію права.

Теоретична соціологія права зосереджує свою увагу на праві як соціальному інституті, його зв'язках з іншими соціальними інститутами (економікою, політикою, моральністю тощо). Вона прагне пізнати фактичну соціальну дійсність у тому обсязі, в якому вона пов'язана із правовим чинником, намагається з'ясувати, в який спосіб право змінює соціальну дійсність або в який спосіб соціальна дійсність формує право.

Емпірична соціологія права досліджує фактичну поведінку людей у сфері дії права. Вона нагромаджує той фактологічний матеріал, на базі якого розвивається за відповідного теоретичного узагальнення вся соціологія права.

За юридичними категоріями виокремлюють соціологію конституційного права, соціологію кримінального права, соціологію злочинності тощо. Соціологія конституційного права дуже близька до соціології політики. Соціологія кримінального права вивчає репресію і реакцію суспільства на злочин, а соціологія злочинності – саму злочинність, процес, що завершується вчиненням злочинного діяння.

За суб'єктом виконання правових ролей виокремлюють законодавчу і судову соціологію.

Законодавча соціологія покликана вивчати сили, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права – групи тиску, рівень правої культури, що є своєрідними соціологічними законодавцями на відміну від юридичних – парламенту чи уряду. **Судова соціологія** безпосередньо вивчає судові рішення і процес його прийняття. Об'єкт її ви-

вчення – судді та адвокати, їх соціальні характеристики, погляди, ставлення до осіб, що потрапили у сферу правосуддя, а також громадська думка про суддів і адвокатів. Вона пов'язана із психологією малих груп (суд присяжних), індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень), межує із судовою психологією.

За основними науковими проблемами виокремлюють загально-теоретичні та методологічні проблеми соціології права, спеціальні проблеми соціології права та конкретні соціально-правові дослідження, методика та техніку соціально-правових досліджень. У переліку загальних проблем соціології права важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права і юридичних професій у суспільстві.

Серед спеціальних проблем соціології права можна виокремити такі, як соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми правозастосувальної діяльності, соціологічний підхід до дослідження судової діяльності, інститутів і норм кримінального права тощо.

Конкретні соціально-правові дослідження націлені на вивчення як соціальної обумовленості, так і соціальної дії права, побічних негативних наслідків, які право може створити, його ефективності.

Методика та техніка соціально-правових досліджень скерована на збір, обробку і обґрунтування емпіричного матеріалу, соціально-правових фактів.

Соціологія права виконує теоретико-пізнавальну і практичну функцію.

Теоретико-пізнавальна функція забезпечує приріст нового знання про досліджений об'єкт і отримує свій вираз в його теорії. Вона реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права і соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню, в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права.

Практична функція полягає у розробці соціальних технологій для розв'язання реальних проблем соціально-правової сфери. Вона реалізується через прогнозування правової ситуації в суспільстві, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення.

Лекція 2

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

План лекції

1. Протосоціологічний і європейський етапи розвитку соціології права.
2. Американський та інтернаціональний етапи розвитку соціології права.
3. Розвиток соціології права в Україні.

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

Соціологія права : навч. посіб. / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Виклад лекції

1. Протосоціологічний і європейський етапи розвитку соціології права

Термін «*соціологія права*» для офіційної вказівки на нову, всіма визнану наукову дисципліну зі своєю самостійною, специфічною предметною сферою дослідження, введено тільки у **1962** р. на **V Міжнародному соціологічному конгресі**, хоча сам термін «*юридична соціологія*» з'явився ще у **1892** р. Уперше його використав італійський юрист **Діонісіо Анцілотті** у праці «*Філософія права і соціологія*», а у **1894** р. французький юрист **Леон Дюгі** видав статтю під назвою «*Нарис юридичної соціології*».

Історія соціології права включає в себе етап протосоціології (V ст. до н.е. – кін. XIX ст. н.е.) і три етапи офіційної історії соціології права.

Такими етапами є:

- 1) **європейський етап** (кін. XIX ст. – поч. XX ст.);
- 2) **американський етап** (поч. XX ст. – сер. XX ст.);
- 3) **інтернаціональний етап** (сер. XX ст. – по теперішній час).

Протосоціологічний етап соціології права пов'язаний з іменами античних філософів **Платона** і **Аристотеля** та німецьких юристів **Фрідріха Савіньї** і **Рудольфа Йєрінга**. У їхніх працях простежуються елементи соціологічного погляду на право. **Платон** одним з перших звернув увагу на взаємозв'язок між суспільством і правом, проаналізувавши взаємодію суспільства, держави та права. Концепції **Аристотеля** щодо законності і справедливості стосувалася цілей соціальної системи, виражали потреби соціальної групи у певному внутрішньому порядку.

Згідно із поглядами **Савіньї** право, яке спочатку з'явилося як звичай і запевнення людей, пізніше було остаточно визначене вільними законо-

давчими установами. Ідея про існування відносин між правом та змінами суспільства також була йому близькою.

Поділяючи подібні ідеї, **Йерінг** стверджував, що право – це засіб для визначення певної цілі соціальної системи.

Європейський етап соціології права відзначений діяльністю французького соціолога **Еміля Дюркгейма**, німецького соціолога **Макса Вебера** та австрійського юриста **Євгена Єрліха**. Їхні дослідження були сфокусовані на аналізі взаємозв'язку між правом і соціальним розвитком, і, маючи макросоціологічний характер, були покликані визначити загально-теоретичні рамки соціології права.

З ім'ям **Дюркгейма** пов'язана класична парадигма в соціології права. Він розроблив соціологічний інструментарій, який швидко був сприйнятий тодішньою соціологією права.

Дюркгейм розглядав право як найсильніший стан колективної свідомості і невіддільно пов'язував його з соціальною організацією. Право – соціальний факт, примусовий характер якого особливо очевидний, оскільки він забезпечений примусовою силою держави. Організований характер санкцій є головною ознакою права, що відрізняє його від інших соціальних норм, наприклад, норм моралі.

Дюркгейм розрізняв два різновиди правових розпоряджень, що принципово відрізняються між собою за характером: репресивне або каральне право і рестутивне або поновлювальне право. Перше застосовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження. Інше – пов'язане не стільки із репресіями, скільки з поновленням, поверненням до попереднього стану, в якому речі перебували до порушення правових розпоряджень. За **Дюркгеймом**, такий характер мають санкції комерційного, адміністративного і конституційного права. На його думку, різниця між цими різновидами права та переважання одного із них відображають різницю між двома видами соціальної солідарності. Право, що відповідає «*механічній солідарності*», має репресивний характер санкцій, а право «*органічної солідарності*» має рестутивні санкції.

Наступна класична парадигма соціології права пов'язана з ім'ям **Вебера**, для якого соціологічний аналіз права був не просто можливістю застосування розробленої ним загальної теорії, а важливим засобом її конструювання.

Найважливішими складовими веберівської соціології права є такі:

- 1) концепція прогресуючої раціональності як визначального вектора історичного розвитку;
- 2) концепція легального панування через використання державного апарату;
- 3) вчення про взаємодію політичних структур і права;

- 4) вчення про взаємодію права та економічної системи;
- 5) концепція соціальної ролі професійних юристів.

У соціології **Вебера** наявні два підходи до визначення права. Перший пов'язаний з відокремленням права від звичаїв, у зв'язку з чим право визначають як легітимний порядок, гарантований примушуванням. Другий підхід – це розгляд права з точки зору ознак легітимності – дійсність права визначена визнанням суб'єктів чинного порядку як законного.

На думку **Вебера**, існує кілька типів права, яке за характером може бути раціональним або ірраціональним, а за спрямованістю – формальним або субстаційним. Велику увагу він приділяв розвитку раціонального права в контексті раціоналізації усіх сфер життя західного суспільства.

Раціональним, на його думку, право стає за умов, коли його дія керується загальними правилами, а не суб'єктивними реакціями на окремі випадки або ірраціональними формальними засобами на зразок «пророцтв» тощо. Інший різновид становить субстаційно раціональне право, яке утворюється за загальними правилами, що обумовлені ідеологічними системами, які відрізняються від власне правових, наприклад, системами моралі, релігійних цінностей, політичної ідеології. Формально раціональне право визначається загальними правилами таким чином, що і в матеріальному, і в процесуальному аспектах до уваги беруться загальні й чітко встановлені обставини справи. Найвищим різновидом формального раціонального права є логіко-формальне право.

Це одну класичну парадигму соціології права створив **Ерліх**. Багато хто вважає, що дійсним засновником соціології права є не **Дюркгейм** або **Вебер**, а саме **Ерліх**. Його праця *«Основи соціології права»*, видана у 1913 р., знаменувала собою появу соціології права як окремої дисципліни.

Ерліх обґрунтував соціологічний підхід до розуміння права, наголошуючи, що центр тяжіння розвитку правової поведінки лежить не в законодавстві, не в науці про право, не в судових рішеннях, а у самому суспільстві. Тим самим він ясно дав зрозуміти, що право слід розглядати як залежну від суспільства змінну.

Ерліх закидав попередньому правознавству те, що з усіх явищ правового життя воно займалося лише правовою нормою. Для соціології права ця норма, взята сама по собі, нічого не говорить. Якщо соціологія права хоче розкрити закономірності правового життя, то їй потрібно займатися також вивченням соціальних та економічних чинників, які впливають на правотворчість. **Ерліх** зазначав, що право належить поділяти на позитивне право і так зване живе право. У його трактуванні живе право – це внутрішній порядок людських союзів – держави, родини, корпорації тощо.

Концепція «живого права» **Ерліха** дістала також назву концепції «вільного права» чи суддівського розсуду, оскільки судді, на думку Ерлі-

ха, повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», тобто інтуїтивне правове почуття чи почуття правової свідомості, що бере свій початок у самому суспільстві.

2. Американський стан соціології права відзначається, з одного боку, звуженням проблематики до переважно емпіричних досліджень, а з іншого – спробами створення нових узагальнюючих теорій. Певною мірою зазначені тенденції проявились у концепціях американських вчених **Роско Паунда і Толкотта Парсонса**.

Паунд ототожнював соціологію права з юриспруденцією, юридичним мистецтвом чи технікою, створюючи соціологічну юриспруденцію. Він намагався поєднати прагматичний підхід до права із функціональним. Мета і функція права, на його думку, у задоволенні реальних потреб, інтересів, запитів, бажань, вимог людей, які живуть у суспільстві.

Паунд розглядав право як частину і засіб соціального контролю. Він поділяв право на:

- 1) **норми** («жорстке, застигле право»);
- 2) **принципи, поняття, стандарти** («гнучке право»);
- 3) **дискретне право на основі правової інтуїції**.

Така концепція права має суто соціологічний характер, оскільки за основу береться соціальне буття права.

Парсонс розробив концепцію суспільства як ціннісно-нормативної системи на основі структурно-функціонального аналізу. Роль правової системи як частини системи соціального контролю, на його думку, полягає у тому, що право шляхом встановлення загальних норм задає ясні, видимі межі соціального контролю в суспільстві, чітко конкретизує цінності, змушує виконувати свої вказівки за допомогою сили.

Інтернаціональний етап соціології права починається як реакція на обмеженість емпіричних соціологічних підходів і характеризується методологічними трансформаціями, завершенням усамостійнення соціології права як наукової дисципліни. У цей період сформувалися кілька шкіл соціології права: скандинавська, італійська, американська, польська і радянська.

Скандинавська школа (А. Хегерстрьом, В. Лунстад, К. Оліверкрон, Т. Гейгер, А. Росс) досліджували соціальний зміст правосуддя, особливості реалізації правових норм у різних соціальних умовах, проблеми соціально-психологічного сприйняття закону тощо.

Італійська школа (Р. Тревез, А. Пачені, Ж. Мартіноті, Є. Могієндо) характеризувалась орієнтацією досліджень на практичні потреби розвитку правової системи, перш за все – судочинства.

Американська школа (Д. Сколник, Є. Шур, Д. Ріскан) була найбільш розвиненою як за проблематикою, так і за рівнем теоретичних узагальнень.

Польська школа (А. Підгурецький, Я. Горецькі, М. Боруцька-Арктова, З. Зембінський) проводила емпіричні дослідження, що відзначались новаторською проблематикою і методичною глибиною. Вона дійшла важливих висновків щодо теоретико-методологічних характеристик соціології права.

Радянська школа (П. Зиков, В. Кудрявцев, В. Казимирчук, В. Орехов, Я. Спиридонов, А. Яковлев) досліджувала природу та особливості явищ правової дійсності, різні сфери правового життя.

На цьому етапі існувало кілька течій в соціології права, що поступово оформились як дослідницькі парадигми: рольовий аналіз, організаційний аналіз, нормативний аналіз, інституційний аналіз та методологічний аналіз.

Ролевий аналіз спирався на традиції досліджень професійних спільнот, маючи чітко виражений емпіричний характер. Предметом дослідження був «*юридичний персонал*», тобто професійні групи, що виконували ключові функції в правовій системі.

Організаційний аналіз базувався на твердженні, що будь-яка правова система для реалізації своїх функцій має певні організаційні структури – судова система, законодавчі органи, адміністративна система тощо.

Нормативний аналіз сфокусований на взаємодії правових норм з ціннісною структурою суспільства, а також з соціальною диференціацією суспільства.

Інституційний аналіз розкриває роль права як одного з регуляторів соціальної взаємодії.

Методологічний аналіз мав на меті дослідження шляхів та процедур використання спеціальних соціальних методів та технік при дослідженні правових явищ.

3. Розвиток соціології права в Україні

Хоча сам термін «**соціологія права**» набув легітимності лише у середині ХХ ст., це аж ніяк не означає, що дослідження права з погляду соціології в Україні не приводили до того часу. Особливо інтенсивно їх проводили в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у період світоглядної та наукової кризи. Набутки й напрацювання соціології права в Україні репрезентовані іменами **Богдана Кістяківського, Станіслава Дністрянського, Микити Шаповала**.

Як прихильник соціологічного дослідження права, **Кістяківський** розглядав право як соціальний феномен. Соціальна природа права, на думку **Кістяківського**, зумовлена насамперед його існуванням у суспільстві. За своєю природою право належить до сфери цінностей. У праві найяскравіше й найповніше оптимізується соціально належне.

Право – сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості та свободи, але разом із тим право укорінене в сфері соціальних

відносин, а відтак є сумою норм. Отже, право є двостороннім, бінарним явищем. Соціальне поняття права, на думку **Кістяківського**, значно ширше від державно-організаційного. Воно включає в себе і звичаєве, і державне, і міжнародне право, оскільки право з соціологічної точки зору – це *«сукупність правових відносин, які здійснюються в житті, у якому виробляються і кристалізуються правові норми»*. Правове життя значно ширше та багатше писаного права, тому воно здатне ухилятися від чинного писаного права. Водночас **Кістяківський** не заперечував обмеженості соціологічного розуміння права, оскільки воно не охоплює *«умисний і свідомо доцільний елемент правового життя, який особливо дорогий кожному юристові»*.

Дністрянський здійснив спробу створити нову теорію права через розгляд звичаєвого права, вибудованого на генетичних підставах соціальних зв'язків. Визнаючи вихідними моментом своїх досліджень поняття соціальних зв'язків, до яких він відносить родину, рід, плем'я, **Дністрянський** зазначав, що причиною виникнення цих зв'язків є економічні чинники внаслідок задоволення людьми своїх потреб. Для успішного функціонування соціального зв'язку потрібні норми, які виникають із внутрішнього переконання про взаємну залежність людей у процесі задоволення своїх потреб. Формою реалізації норм є звичай. **Дністрянський** розрізняв соціальну та індивідуальну етику. Кожний суспільний зв'язок наділений своїм окремим соціальним життям, у межах якого *«працює»* соціальна етика, правила якої можуть *«вживатися»* у *«тіло і кров»* соціального зв'язку, члени якого в подальшому керуються ними. Особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки та керується в них різними правилами. До соціально-етичних норм **Дністрянський** відносить і правові норми. Відмовляючи державі в первинності щодо права, **Дністрянський** визнавав її соціальним зв'язком найвищого типу, який використовує адміністративний апарат і фізичний примус.

Отже, за **Дністрянським**, джерелами права є соціальні зв'язки, в яких звичаєве право, закони та право юристів є формами права, оскільки вони народжуються із суспільних відносин людей. Закон як форма права здатний виконувати посередницькі функції між державою і суспільством, державою та індивідом. Право юристів відрізняється від законного і звичаєвого права тим, що воно не є безпосереднім продуктом ані держави, ані інших суспільних зв'язків, а перебуває між ними, одночасно використовуючи їх як основні підвалини свого існування.

Для **Шаповала** є очевидною соціальна природа права. Право є витвором суспільного життя, воно здатне фіксувати людський досвід про нього. Право залежить від досвіду: зміна, зростання, занепад досвіду спричиняє зміну, зростання, занепад права. Право як феномен не може бу-

ти «вічним» чи «об'єктивним». Існує лише людське, суб'єктивне, змінне право: *«Кожна людина у взаєминах із людьми щохвилини творить право. Навіть діти, граючись, творять своє дитяче право. Кожна людська організована скупчина творить норми для взаємовідносин між членами (внутрішнє право) і для взаємовідносин до інших людей і скупчин (зовнішнє право)»*. Фіксація права шляхом письма або друком є не що інше, як умовні позначення суб'єктивного права.

Лекція 3.
ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

План лекції

- 1. Соціальна природа права.**
- 2. Соціальна цінність права.**
- 3. Соціальна обумовленість розвитку права.**
- 4. Соціальне прогнозування у праві.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

Соціологія права : навчальний посібник / За ред. О.М. Джужи. – К: Юрінком Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право. 2010.

Виклад лекції

1. Соціальна природа права

Поведінка людей у суспільстві впорядковується за допомогою різноманітних соціальних норм – правил, які є еталоном, моделлю, взірцем соціальної поведінки.

Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, ефективна дія яких у суспільстві забезпечується засобами соціального впливу. Вони визначають межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та засоби їх досягнення.

Соціальні норми завжди санкціоновані. Дотримання соціальних норм заохочується винагородою, а їх не виконання тягне за собою покарання.

Соціальні санкції – це також соціальні норми, які описують можливі наслідки виконання чи невиконання якихось соціальних норм.

Особливе місце серед соціальних норм посідають норми права.

Право – це система загальнообов’язкових норм і принципів, спрямованих на забезпечення індивідуальної свободи і суспільного порядку, ефективна дія яких підтримується та охороняється державою.

До складу права входять норми і принципи права.

Норми права – це закріпленні у джерелах права правила загального характеру, що визначають стандарти належної чи дозволеної поведінки, або наслідки їх порушення, ефективна дія яких забезпечується державою.

Принципи права – це найбільш загальні й стабільні вимоги, що сприяють утвердженню та захисту соціальних цінностей, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку.

Норми та принципи права мають загальний характер, що виявляється у їх неперсоніфікованості та невичерпності. Неперсоніфікованість дозволяє нормам і принципам права адресуватися не якійсь одній особі, а відразу багатьом, поіменно не переліченим. Невичерпність норм і принципів права означає можливість їх багаторазової реалізації.

Право розмежовують на позитивне і природне.

Позитивне право – це офіційно визнане право, що діє в межах держави і закріплене у законодавстві.

Воно існує у формі чинної системи правових норм, відносин і судових рішень.

Природне право – це сукупність невід’ємних принципів і правил поведінки, що впливають із природи людини та не залежить від законодавчого визнання чи невизнання в конкретній державі.

Воно існує у формі ідеальних першооснов права, які присутні у свідомості та є ідеалами поведінки, неписаних звичаїв та традицій, виражене у змісті релігійних та етичних вимог.

Розрізняють також об’єктивне і суб’єктивне право.

Об’єктивне право – це сукупність норм права, що виражені, або ззовні об’єктивовані, у відповідних юридичних джерелах – нормативно-правових актах, судових рішеннях, правових звичаях тощо.

Суб’єктивне право – це право, яке належить окремим особам (суб’єктам) і полягає у наявності в кожного з них певних юридичних можливостей, пов’язаних із змістом тих правил, з яких складається об’єктивне право.

Право виступає у суспільстві соціальним регулятором. Воно визначає межу між дозволеним і недозволеним, міру соціально значущої поведінки учасників суспільних відносин. Право співвідноситься і взаємодіє із моральними, звичаєвими, релігійними та корпоративними нормами.

Мораль – це принципи, оцінки та норми, що відображають уявлення людей про добро та зло, а також про те, що схвалюється чи заперечується суспільством.

Право відрізняється від моралі за засобами забезпечення виконання та специфікою санкції. Дотримання моралі забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою, а право охороняється державою і гарантується її примусовою силою.

Звичай – це соціальна норма, яка складається внаслідок її тривалого й одноманітного застосування у певних життєвих ситуаціях.

Норми права і звичаї розрізняють за способом забезпечення. Звичаї реалізуються завдяки звичці, сформованим стереотипам поведінки. Дія ж правових норм підтримується засобами примусового характеру з боку держави.

Релігія – це світогляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні ритуальні дії, засновані на вірі в існування Вищої надприродної реальності.

Норми права і релігійні норми розмежовуються за способом забезпечення виконання. Виконання релігійних норм забезпечується заходами релігійно-морального впливу, їх порушник розглядається як грішник перед Богом, а також певними санкціями від імені релігійних організацій (епітимія, відлучення від церкви), тоді як правові норми забезпечуються застосуванням юридичних санкцій (штраф, позбавлення волі, догана тощо).

Корпоративні норми – це правила, що розробляються політичними партіями, громадськими організаціями, профспілками, підприємствами та іншими об'єднаннями з метою реалізації інтересів залучених учасників.

Правові норми відрізняються від корпоративних норм за способом встановлення і специфікою санкцій. Корпоративні норми створюються на з'їздах, зборах, конференціях, засіданнях, об'єднаннях, а правові норми приймаються уповноваженими суб'єктами нормотворчості. Дотримання корпоративних норм гарантується внутрішньоорганізаційними санкціями (догана, попередження, зауваження, виключення з організації), тоді як правові норми забезпечується юридичними санкціями (штраф, позбавлення волі, арешт тощо).

2. Соціальна цінність права

Право містить у собі уявлення про такі правові цінності, як рівність, свобода, справедливість, права людини, загальне благо для народу. У своєму конкретному виразі вони з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших.

Цінність права полягає у його здатності, завдяки притаманним йому змістовним і формальним властивостям, задовольняти суспільні потреби у впорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо. Йдеться, зокрема, про такі важливі, соціально значущі властивості права, як обов'язковість, нормативність, формальна визначеність, державна гарантованість.

Прийнято виокремлювати власну та інструментальну цінність права.

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками, сприйняттям його як правильного регулятора. Право є втіленням ідей справедливості, свободи, рівності та гуманізму, котрі розглядаються як його основоположні принципи. Завдяки праву ці ідеї більш послідовно запроваджуються в суспільну практику, забезпечується їх конкретизація та надійний захист. Право підвищує рівень автономії особи, за-

безпечує розвиток її здібностей, гарантує можливості її самовираження, вільного вибору поведінки, заперечує свавілля і насильство, сприяє формуванню нового гуманістичного суспільства, центральне місце в якому посідає людина, наділена невід'ємними та не відчуженими правами.

Інструментальна цінність права зумовлена насамперед його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового соціального регулятора право виступає ефективним інструментом, засобом регламентації різних сфер життя суспільства. Саме право у належному поєднанні, узгодженні з іншими суспільними регуляторами здатне успішно забезпечувати соціальний порядок, моделюючи поведінку суб'єктів суспільних відносин, закріплюючи умови кооперації, розподілу соціальних благ та тягарів, вирішення конфліктів, відновлюючи порушені права, караючи за порушення тощо.

Власна та інструментальна цінність права має специфіку щодо різних суб'єктів, що дозволяє розглядати її у загальнолюдському, соціальному та особистісному вимірах.

Загальнолюдський вимір виявляє цінність права для людства в цілому як необхідної основи міжнародних відносин, засобу, який сприяє універсальному утвердженню прав людини, здатного забезпечити мир і безпеку на загальносвітовому рівні, розв'язання глобальних проблем сучасності.

Соціальний вимір дає змогу продемонструвати цінність права для конкретного суспільства, яка виявляється у тому, що право захищає його фундаментальні цінності, забезпечує його нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав особистості.

Особистісний вимір визначає цінність права для окремої особи, яка виступає надійним та ефективним засобом захисту її гідності, забезпечує її індивідуальну автономію, сприяє всебічному розвитку та самореалізації людини.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У процесі цих відносин формуються ціннісно-правова оцінка, ціннісно-правова орієнтація та ціннісно-правове настановлення.

Ціннісно-правова оцінка – це твердження про значення для людей чи окремої людини правової події, правової норми або правового ідеалу.

Ціннісно-правова орієнтація – це особисте надання першості правовим ідеалам і вчинкам, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності.

Ціннісно-правове настановлення – це спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості чи мас. У цьому впливі провідне місце посідає правова норма.

Сучасне суспільство не існує поза ціннісними політико-правовими настановами держави. Ухвалений закон завжди виступає вже як певне правове ціннісне настановлення.

3. Соціальна обумовленість розвитку права

Під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя.

Властивість соціальної обумовленості права виражається в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка швидко реагує на зміни в соціальній дійсності. Воно покликане точно відображати вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку, бо така відповідність забезпечує найсприятливіші умови для діяння законів у житті. Нарешті, право має відображати не будь-які, а саме назрілі потреби й інтереси суспільства, соціальних груп, особистості.

У механізмі соціальної обумовленості права виокремлюють три стадії:

- 1) виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин;
- 2) відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки;
- 3) діяльність держави в особі її компетентних органів і прийняття правових норм – правотворчість.

Отже, предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування та розвиток права. Цей напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування усі юридичні інститути та норми. У ході дослідження, яке проводиться у цьому напрямі, виявляються потреби суспільства у певному виді правового врегулювання і пояснюється вибір юридичних засобів їх задоволення.

4. Соціальне прогнозування у праві

Прогноз є особливим різновидом наукового передбачення. Наукове передбачення – це висновок про існування раніше невідомих фактів, об'єктів чи їх властивостей, зв'язків між явищами, зроблених на підставі теоретичних уявлень.

Правове або юридичне прогнозування можна визначити як процес здобуття наукової інформації про тенденції розвитку і майбутній стан правового, у тому числі державницького, процесу, явищ і подій в соціально-правовій практиці, правових відносинах в цілому. У соціології права прогнозування може застосовуватися як один з аналітичних методів соціально-правових досліджень, або як засіб інтерпретації футурологічного характеру здобутої конкретно-соціологічної інформації.

Необхідність правового прогнозування спричинена потребами своєчасного відображення соціальних настанов і запитів у правовому процесі; умовами щодо ефективного впливу держави і права на соціальну практику та усі сфери суспільних відносин; характером і глибиною розвитку юридичної науки, зокрема використанням нею прогностики як ґносеологічного та методологічного підходу.

Юридичний прогноз можна розглядати як мету і результат правового прогнозування. Цей прогноз:

- 1) узагальнює і презентує інформацію про вплив різних чинників на правові й державно-правові феномени та процеси;
- 2) оцінює тенденції в динаміці соціальних потреб щодо певних державно-правових явищ;
- 3) визначає головні тенденції, напрями, форми і періоди, що мають характеризувати розвиток певних юридичних об'єктів чи правових інститутів у прогнозовані терміни.

Вибір проблеми правового прогнозування визначається системою критеріїв. До них відносять:

- 1) значення певної проблеми для розвитку юридичної науки і практики;
- 2) перспективність проблеми в аспекті онтології права;
- 3) наявність достатньої наукової та конкретно-фактологічної бази для прогностичного дослідження;
- 4) наукова коректність із погляду вибірки й репрезентативності, верифікації масштабу і об'єкта, чи суб'єктів спостереження.

У методології прогнозування виокремлюють прогнози двох видів – пошуковий та нормативний.

Пошуковий прогноз – це визначення можливих станів досліджуваного феномена у майбутньому. Наприклад, інваріантні моделі удосконалення держави, правової системи тощо. Пошуковий прогноз будується за визначеною шкалою можливостей, за якою потім визначається рівень ймовірності явища чи процесу, що прогнозується.

Нормативний прогноз – це визначення шляхів, напрямів, засобів і термінів досягнення можливих станів явища, які прийняті за мету. Наприклад, тенденції оптимізації певних моделей правового врегулюван-

ня, подолання криміногенності, упорядкування судочинства тощо. Нормативне прогнозування також базується на розподілі ймовірностей, але у зворотному напрямі – від передбачуваного стану до тенденцій, що спостерігаються.

За масштабом чи об'єктом юридичний прогноз може бути:

- 1) територіальним (національно-державним, регіональним, місцевим);
- 2) інституціональним (державні органи влади, політика, закон);
- 3) особистісним (правосвідомість, поведінка, правова культура);
- 4) громадським чи суспільним;
- 5) інтегрованим або диференційованим.

Юридичний прогноз можна запровадити щодо тенденцій динаміки і майбутнього стану:

- 1) правової та політичної активності громадян;
- 2) правової культури особи й суспільства;
- 3) представницьких, виконавчих чи судових органів державної влади;
- 4) розвитку законодавства та удосконалення правового врегулювання;
- 5) рівня ефективності правотворчої та правозастосовної практики;
- 6) боротьби зі злочинністю і зниження криміногенності;
- 7) девіантної поведінки окремих осіб, соціальних груп;
- 8) криміналізації окремих верств населення чи певних галузей діяльності та багато інших проблем.

Фахівцями опрацьовано типову методику здійснення прогностичного дослідження. Структурно вона містить такі етапи:

- 1) передпрогнозна орієнтація (визначення об'єкта, суб'єктів, предметної проблеми, мети та завдань, робочих гіпотез і методів, організації дослідження);
- 2) прогнозивне поле (збирання даних, які впливають на об'єкт, по сумісних непрофільованих галузях прогнозу);
- 3) вихідна модель як система параметрів і показників, які відбивають структуру і характер об'єкта;
- 4) пошуковий прогноз;
- 5) нормативний прогноз;
- 6) оцінка рівня ймовірності шляхом верифікації та уточнення прогностичної моделі через опитування експертів;
- 7) вироблення рекомендацій щодо оптимізації рішень на основі порівняння прогностичних моделей.

Лекція 4. СОЦІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА

План лекції

- 1. Соціальні функції права.**
- 2. Соціальний механізм дії права.**
- 3. Соціальні фактори реалізації права.**
- 4. Соціальна система суб'єктів права.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Теорія держави і права : підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Виклад лекції

1. Соціальні функції права

Дослідження функцій права є одним із напрямів аналізу їх соціальної дії. Такий підхід базується на тому, що:

1) вивчення найважливіших функцій права по суті є дослідженням закономірних зв'язків галузей права і правових інститутів із регульованими ними суспільними відносинами;

2) дослідження функцій права є переважно якісним аналізом його соціальної дії як фактичного результату;

3) функції права потрібно досліджувати в цілому, а не лише стосовно окремих галузей та інститутів;

4) вивчення функцій права усуває елемент суб'єктивізму, пов'язаного з оцінкою результатів дії правових норм порівняно з їх цілями.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини.

Право як соціальне явище розглядається у двох тісно пов'язаних вимірах: соціальному (аналізується вплив права на суспільство як соціальну систему) та юридичному (у межах якого увагу привертає лише його специфічний вплив на суспільні відносини, що врегульовані правом). Це дає підстави для виокремлення юридичних та соціальних функцій права.

Серед соціальних функцій права виокремлюють такі:

1) **культурну**, яка полягає в тому, що право є засобом закріплення і передавання (трансляції) від покоління до покоління важливих соціальних

цінностей та ідей, зумовлює дії та вчинки громадян, визначаючи їх переконання;

2) **інформаційну**, яка пов'язана зі значенням права як засобу збереження та передавання соціальної інформації щодо стандартів поведінки людей;

3) **комунікативну**, яка полягає у тому, що право сприяє порозумінню між громадянами, зміцненню соціальної довіри, формує повагу до позиції інших;

4) **ідеологічну**, яка полягає у тому, що право виправдовує або легітимує існуючий соціальний порядок, формує у громадян відповідний світогляд, сприяє визнанню ними цінності та соціальної значущості свободи, гуманізму, демократії, справедливості, толерантності тощо.

Серед юридичних функцій права розрізняють дві основні: регулятивну та охоронну.

Регулятивна функція права полягає у наділенні суб'єктів правовідносин певною сумою прав і обов'язків як стосовно один одного, так і щодо держави та її органів.

У регулятивній функції права виокремлюють наступні напрями:

1) забезпечення суспільного компромісу і досягнення справедливого балансу інтересів;

2) організація і забезпечення передбачуваності поведінки суб'єктів права з метою гарантування суспільної свободи;

3) закріплення соціальних статусів і соціальної структури;

4) визначення засобів і процедур розв'язання соціальних конфліктів.

Охоронна функція права полягає у захисті правомірних суспільних відносин.

В охоронній функції права виокремлюють такі важливі напрями:

1) відновлення порушених прав у межах закону й у межах можливого та компенсація понесених втрат;

2) суспільна відплата за правопорушення;

3) запобігання можливим правопорушенням.

Основне завдання охоронної функції права полягає не в тому, щоб заборонити певні дії, а в тому, щоб вказати варіанти дій, здійснення яких дозволено у спільних інтересах.

2. Соціальний механізм дії права

Соціальна дія права, його інститутів і норм утворюють певне коло проблем. Відповідно дослідження дії права, законів і норм є не менш важливим, ніж аналіз їх соціальної обумовленості. Вплив права на суспільні відносини відбувається не автоматично, а потребує значних зусиль з боку державних органів, юридичних установ, усього суспільства загалом. Право виступає як могутній важіль управління і перетворення суспільних відносин, але за умо-

ви, що існує чітке розуміння, яким шляхом, за допомогою яких засобів правові вимоги, нормативні приписи законів та інших юридичних актів переводяться у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп, особистості. Саме в цьому полягає соціальний механізм дії права.

Під соціальним механізмом дії права розуміють механізм системи взаємодії правових та інших соціальних чинників, які беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування.

Соціальні чинники економічного, політичного, морального та іншого характеру у своїй сутності утворюють те, що називають соціальним середовищем дії права.

Структура соціального механізму дії права включає:

- 1) **управлінські соціальні системи** (механізм державного і соціального управління, норми права);
- 2) **соціальні фактори** (соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-демографічні, ситуаційні);
- 3) **ретранслюючі системи** (інформаційні, нормативно-ціннісні, соціально-психологічні);
- 4) **регульовані соціальні системи** (особистість, група, колектив, суспільство).

У соціальному механізмі дії права вирізняють правову, психологічну, етичну й інформаційну форму дії права.

Правова форма соціальної дії права збігається із механізмом правового регулювання – логічно узгодженою, динамічною системою уніфікованих юридичних засобів, необхідною і достатньою для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин. Вона здійснюється шляхом надання прав і покладання обов'язків на суб'єктів права. Ця форма правового впливу вивчена найдетальніше.

Психологічна форма соціальної дії права виявляє себе через психологічний вплив юридичної норми на формування юридично значущої поведінки. Під нею розуміють врегульовану нормами і принципами права поведінку особи, що має певні юридичні наслідки.

Норми права визначають:

- 1) **параметри юридично значущої поведінки** (ознаки правосуб'єктності особи, час і місце вчинення);
- 2) **юридичні засоби впливу на таку поведінку** (спосіб визначення й обсяг прав та обов'язків – дозволяння, заборони, зобов'язання, способи їх реалізації);
- 3) **правові наслідки** (наприклад, юридична відповідальність, що настає за вчинення правопорушення).

Юридично значуща поведінка може бути правомірною і неправомірною.

Правомірна поведінка – це вид юридично значущої поведінки, яка є соціально корисною чи допустимою і відповідає нормам та принципам права.

Неправомірна поведінка – це вид юридично значущої поведінки, яка включає: *правопорушення* – протиправне, винне, соціально шкідливе діяння; *зловживання правом* – діяння, яке може формально відповідати нормам права, але є суспільно шкідливим, оскільки порушує права і законні інтереси інших осіб.

Етична форма соціальної дії права відображає вимоги соціальної справедливості конкретного суспільства. Якщо правова норма справедлива, вона одночасно і моральна, відповідає рівню соціального розвитку, етичним вимогам соціуму в цілому. Лише справедливі, морально виправдані та морально збагачені норми права можуть відповідно вплинути на моральну сферу життя суспільства.

Інформаційна форма соціальної дії права, зокрема, її раціональний аспект – це інформація про власний зміст права, правила поведінки, що містяться в нормах об'єктивного права, про характер суб'єктивних прав, у яких ці норми опосередковуються, про специфіку правовідносин і правових зв'язків. У дослідженнях інформаційного аспекту права увагу максимально звернено на раціональну інформацію, яка міститься в юридичних нормах. Правові дослідження в цьому аспекті здійснюються у межах кібернетичного підходу, що припускає використання електронно-обчислювальної техніки.

У функціонуванні соціального механізму дії права виокремлюють дві основні стадії:

- 1) формування соціальних передумов дії права;
- 2) власне соціальна дія права.

Причому перехід від першої до другої стадії можливий лише за наявності системи щонайменше трьох взаємозалежних факторів: юридичного факту (формальна підстава), що відповідає соціальним умовам (соціальна підстава), що, у свою чергу, відповідає психологічному орієнтуванню особистості (суб'єктивна підстава).

Отже, існує залежність між правом як результатом правогенезу та дією права. Саме існування права виявляється в його дії. Діяти воно може лише в тому випадку, якщо в своєму юридичному виразі у формі задоволення відповідатиме об'єктивно дозрілим потребам суспільства у праві, правовій природі соціальних відносин. Наявність права припускає і наявність інформації про право. Вони тісно пов'язані між собою щодо системи соціальних умов, які відіграють значну роль у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму.

Вивчення соціального механізму дії права передбачає визначення від-

повідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дають змогу досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відображення у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу, дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, чіткішого відображення їх юридичного змісту шляхом уточнення прав та обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

3. Соціальні фактори реалізації права

Реалізація права є складним соціальним явищем. Воно включає велику кількість офіційних або формальних і неформальних зв'язків та відносин. Ці зв'язки і відносини утворюють правозастосовну діяльність, досконалість якої є однією із важливих умов ефективності дії правової норми.

Завдання соціології права у зв'язку з цим полягає у тому, щоб визначити ці соціальні фактори, міру їхнього впливу на правозастосовну та іншу діяльність, що реалізує право.

Реалізація права – це зумовлена нормами права правомірна поведінка суб'єктів права.

Під суб'єктами права розуміють людей та їх об'єднання, що виступають як носій передбачених законом прав та обов'язків. Категорії «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин» є практично рівнозначними. Але конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути водночас учасником усіх правовідносин. Новонароджені, малолітні діти і душевнохворі люди, які також є суб'єктами права, не стають суб'єктами більшості правовідносин. Зрештою, правовідносини не є одною формою реалізації права. Оскільки ці обставини мають здебільшого соціальний характер, їх необхідно враховувати при розгляді соціальної природи суб'єктів права.

Елементами правового статусу особи, передумовою реалізації її прав та обов'язків є правосуб'єктність.

Правосуб'єктність – це здатність особи бути суб'єктом права. Вона складається із правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – це здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Правоздатність притаманна усім суб'єктам права, хоча вони не обов'язково реалізують усі належні їм права.

Дієздатність – це здатність суб'єкта права своїми діями набувати права та обов'язки, самостійно їх реалізовувати.

Фізична особа може бути визнана недієздатною судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Над недієздатною особою встановлюється опіка.

В узагальненій формі механізм реалізації права може бути поданий як здійснення в певній формі інтересів, потреб, відносин суб'єкта правозастосування в ході досягнення цілей, передбачених законодавцем.

Вихідними елементами правореалізації є два феномени: юридична норма та соціальна ситуація, до якої вона безпосередньо належить. Вони складають ланцюжок організаційних (якщо йдеться про установу) і психологічних (якщо діють посадова особа чи громадянин) подій. Елементами цього ланцюжка є оцінка ситуації, аналіз норм, зіставлення розпоряджень норми з інтересами та мотивами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування чи незастосування норми, нарешті, прийняття рішення. У ході розвитку цього ланцюжка подій і діють зазначені соціальні фактори: особливості ситуації, інтереси, мотиви, характерні риси особистості суб'єкта, прогнозовані соціальні наслідки тощо.

Формами реалізації норми права є:

- 1) **дотримання**, яке є формою реалізації заборонних норм права;
- 2) **виконання**, яке є формою реалізації зобов'язальних норм права;
- 3) **використання**, яке є формою реалізації уповноважувальних норм права.

Вихідним пунктом реалізації права є наявність норми, розрахованої на застосування до певної ситуації для досягнення соціальних цілей. Рівень досягнення під час реалізації правової норми тих цілей, що були поставлені при її створенні, є показником ефективності дії правової норми.

4. Соціальна система суб'єктів права

У реалізації права провідну роль відіграють суб'єкти правовідносин. Їх можна розподілити на:

- 1) **індивідуальні** (громадяни конкретної держави, іноземні громадяни, особи без громадянства (апатриди), особи із подвійним громадянством (біпатриди);
- 2) **колективні** (різноманітні соціальні спільноти: народ, нація, населення регіону, трудовий колектив);
- 3) **інституційні** (державні організації: державні органи, адміністративно-територіальні одиниці, виборчі округи, державні установи і підприємства, безпосередньо держава, недержавні організації: громадські об'єднання, господарчі організації як юридичні особи, релігійні організації та установи, іноземні фірми).

Соціальна природа суб'єктів права визначається не властивостями, що їм надає юридично й соціально обумовлена правосуб'єктність, а тим,

що вони є елементами соціально-масової та соціально-інституційної структури суспільства.

Суб'єктам права притаманні певні соціально-правові ознаки. **Громадяни – це, за соціологічним визначенням, індивіди, що як суб'єкти права набули громадянських прав певної держави.** Їх соціально-правове становище характеризується наявністю у них правового статусу (сукупності суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів), що найчастіше закріплюється у Конституції держави.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути суб'єктами трудових, цивільних, процесуальних, інших правовідносин. Водночас вони обмежені у деяких соціальних правах і обов'язках (не мають виборчих прав і прав на участь в управлінні державними інститутами, на них не розповсюджується дія загальної військової повинності та деяких статей Кримінального кодексу України тощо).

Соціальні спільноти виступають суб'єктами права найчастіше опосередковано, через державні організації чи громадські об'єднання, яким вони дають відповідні повноваження.

Державні організації як суб'єкти права поділяють на:

1) органи держави, які виконують функції управління і мають владні повноваження;

2) установи, які займаються соціально-культурною діяльністю, не пов'язаною із владними повноваженнями (школи, ВНЗ, лікарні, бібліотеки, театри, музеї тощо);

3) підприємства, які займаються господарчою діяльністю, діючи або на засадах права господарчого ведення, або на праві оперативного управління (казенні підприємства).

Державні організації виступають у цивільно-правових відносинах як юридичні особи, здійснюючи функції позавладного характеру.

Держава в цілому виступає як суб'єкт права у державно-правових (міждержавних, міжреспубліканських) відносинах, у деяких майнових (валютне регулювання, випуск облігацій тощо) взаємозв'язках, є власником майна, підприємств, транспорту, зв'язку, може встановлювати монополію тощо.

Усі параметри і функції держави соціально і політично обумовлені, а за умов демократичного ладу – делеговані суспільством.

Лекція 5. СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА

План лекції

1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права.
2. Умови, критерії і показники соціальної ефективності права.
3. Методика аналізу соціальної ефективності права.

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права

Проблема ефективності є ключовою проблемою функціонування будь-якого соціального інституту. Соціальна ефективність права виступає якісною категорією і має пріоритет щодо інституціональних, правових критеріїв його ефективності.

Під соціальною ефективністю права розуміється міра цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин, на фактично реалізацію прав і свобод особистості.

Ключовими поняттями в цьому визначенні є *«право»*, *«міра»* і *«можливість»*. Розкриємо їх в контексті саме соціальної ефективності права.

Під поняттям *«право»* в суспільній свідомості розуміється виправдана, обґрунтована свобода або можливість поведінки, що визнаються суспільством.

Щодо **категорії міри** як критерію соціальної ефективності права, то нею є не що інше як природне правою. Тому мірою юридичних норм і настанов може бути лише реалізація природних прав людини та її вплив на соціальні відносини, в які людина включена. Це абсолютний критерій, усі інші, можливість яких не заперечується, є сходинками або конкретною трансформацією цього критерію і повинні, у свою чергу, співставлятися з ними.

Категорія можливості, що фігурує у визначенні поняття «соціальна ефективність права», є відбиттям того факту, що ефективність завжди є ефективністю людської діяльності, і тому вона спирається на певний вибір варіантів поведінки. Без цього поняття сама ідея соціальної ефективності права, як міри дійсного впливу права на стан соціальних відносин, втратила б практичну значущість.

Сутність і соціальне призначення права визначає співвідношення проблеми розвитку права як соціального інституту та його соціальної ефективності. Закономірності цього співвідношення можуть бути сформульовані так:

По-перше, соціальна ефективність стосовно права – це кінцева цільова категорія. Право існує не заради самого себе, а для забезпечення таких соціальних відносин, що сприйнятливі для суспільства і здатні втілити у життя соціально визнані інтереси особистостей, їх природних прав і свобод.

По-друге, вимоги соціальної ефективності права мають пріоритет порівняно з оціночними критеріями самого права і одночасно мають по відношенню до цих критеріїв статус об'єктивних вимог. Саме цими вимогами повинна керуватися правова система.

По-третє, суспільні зміни, що ведуть до нового підходу у призначенні права, неминуче супроводжуються відповідними змінами також у підході до соціальної ефективності права. Але ні за яких обставин це не може відмінити або принизити кінцевої інтегральної оцінки соціальної ефективності права – стану особистості в суспільстві, рівня реалізації її природних прав і свобод.

По-четверте, соціальна ефективність права виступає як єдність змістовного, аналітичного та оціночного аспектів у підході до тих суспільних відносин, що залежать від функціонування права. Змістовний аспект соціальної ефективності права – це визначення тих конкретних соціальних відносин, на які безпосередньо впливає правове втручання.

Аналітичний аспект відповідає на питання про стан соціальних відносин, а оціночний дає відповідь про те, наскільки цей стан, ініційований правом, відповідає суспільним потребам і можливостям, потребам і соціальним вимогам особистостей.

По-п'яте, соціальна ефективність права як соціальний феномен має лише їй притаманні суспільні форми прояву. Ці форми визначають зміст і структуру як системи критеріїв соціальної ефективності права, так і її показників.

Соціальна проблема в дослідженнях ефективності правових норм полягає у наявності розриву між цілями управління певними соціальними процесами, у регулюванні якого бере участь право, та фактичними результатами управління. Цей напрям вимагає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей. Він охоплює широке коло проблем, вимагаючи ефективність усього права в цілому, його різних галузей та інститутів, окремих правових норм, ефективність правозастосовної діяльності. Загальні проблеми ефективності права, його галу-

зей та інститутів досліджуються головним чином на теоретичному рівні. Можливості конкретно-соціологічного підходу найповніше реалізуються при вивченні ефективності законодавства та ефективності правозастосовної діяльності. Основними методологічними засадами аналізу соціальної ефективності права є системний підхід, всебічність, єдність принципів його здійснення.

До системи, за допомогою якої оцінюється соціальна ефективність права, входять підсистеми:

- 1) рівнів оцінки (рівень суспільства, інституціональний рівень, відокремленого суб'єкта);
- 2) критеріїв безпосередньої оцінки з їх більш докладною деталізацією, що враховує специфіку суб'єктів аналізу;
- 3) показників соціальної ефективності щодо їх наслідків.

Необхідною передумовою методологічного аналізу соціальної ефективності правових дій є оцінка їх на соціальну життєздатність. Індикаторами такої оцінки є відповідність правових дій об'єктивному плинові часу й невтручання права у ті сфери, які регулюються не правовими, а іншими соціальними механізмами.

2. Умови, критерії і показники соціальної ефективності права

Соціальна ефективність дії права – це співвідношення між фактичними результатами дії норми і тими соціальними цілями, для досягнення яких цю норму прийнято. Ефективність дії правових норм залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, що стосуються як самого права, так і сфери його реалізації. Будь-яка норма створюється і діє не в «порожнечі», а в реальній сукупності суспільних відносин, на основі й у рамках існуючих суспільного буття і суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які зрештою забезпечують ефективність її дії.

Ці умови можна розглянути з різних точок зору, проаналізувати у різних аспектах.

1) макросоціальні умови. До них належать: наявність реальних можливостей свідомого застосування об'єктивних законів суспільства; рівень збігу суспільно об'єктивних потреб та індивідуальних і колективних інтересів; стан свідомості та політико-моральної єдності народу;

2) умови, що пов'язані з політичною організацією та її діяльністю. Йдеться передусім про діяльність партій з питань розвитку та зміцнення правопорядку, боротьби з правопорушеннями; про якість правотворчої діяльності держави; про активну участь трудящих та їх громадських організацій (особливо профспілок) у правотворчій діяльності із застосування права;

3) мікросоціальні умови, до яких належать: визнання в колективах і малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних сис-

тем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та в установах;

4) особистісні умови, що містять у собі рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо.

Можна класифікувати умови ефективності дії норми на основі, пов'язаній з елементами механізму дії права. З цієї точки зору умови ефективності діяння норми належатимуть, по-перше, до самої норми; по-друге, до діяльності правозастосовчих органів; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які додержуються або порушують вимоги правової норми. Тільки поєднання всіх трьох умов забезпечує високу ефективність дії правової норми

Необхідно також зазначити, що ці умови в свою чергу забезпечуються організаційними заходами, які проводить держава для розвитку і вдосконалення суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку. До них належать, зокрема, добір і підготовка юридичних кадрів, що здійснюють як правотворчу, так і правозастосовну діяльність; підвищення правової та загальної культури посадових осіб і громадян, які реалізують правові приписи; організаційне та матеріально-технічне забезпечення дії права, включаючи створення автоматизованих систем інформації й управління у сфері права.

Можна визначити чинники, які впливають на якість діяльності із застосування права. Це:

1) міра оптимальності правової норми (йдеться про якість норми);

2) стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагодженість та узгодженість усіх ланок систем установ, що застосовують право);

3) мікроклімат, в якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність бюрократизму, байдужості до людини тощо);

4) суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;

5) матеріально-технічний чинник, в якому має місце естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо).

Здійснення процедури аналізу соціальної ефективності права потребує об'єктивно необхідної послідовності дії та використання критеріїв і показників аналізу. Тільки за дотримання такої послідовності може бути

виявлена фактична цільова ефективність правого втручання до соціальних процесів.

Можна запропонувати наступну систему критеріїв соціальної ефективності законотворчості.

По-перше, критерії, що характеризують можливості формування (і формулювання) суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тих чи інших питань. Ці критерії є похідними від теоретичної моделі, обраної дослідником як «еталон» для пояснення політико-правового життя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріоритети якої зафіксовано серед іншого в Конституції, то така модель відтворюватиме ознаки сучасної правової держави, що спираються на розвинуте громадянське суспільство. **Тому серед цих критеріїв будуть такі:**

1) наявність інституалізованих можливостей суспільного обговорення проблем розвитку суспільства, тобто наявність свободи слова, засобів вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо;

2) наявність політико-правової культури соціальних суб'єктів, достатньої для участі в цій діяльності;

3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, які забезпечують взаємодію гілок влади і громадськості, що має ініціювати оновлення влади у разі її неефективності;

4) наявність інституціоналізованих механізмів взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, можливість впливу громадськості на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, це критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності. Умовно їх можна поділити на дві групи. **До першої** належать критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроектування. Значною мірою такі критерії є типовими для оцінки будь-якої управлінської процедури. **Серед них варто звернути увагу на такі:**

1) наявність регламентації цієї діяльності, тобто фіксація процедури в будь-якій формі;

2) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація);

3) наявність організаційного оформлення (виконується окремими організаційними утвореннями — центрами, відділами, управліннями тощо);

4) керованість (наявність процедур контролю, у тому числі з боку громадськості, за цією діяльністю);

5) скоординованість (наявність ефективних процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи);

6) відкритість (доступність для громадськості основних етапів законопроектування, в тому числі можливість її участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо).

До другої групи належать техніко-юридичні критерії, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи із загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо). За умов тісної інтеграції України в європейські та світові структури значною мірою техніко-юридичний характер матимуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Третя група критеріїв фіксує характеристики процедури Верховної Ради України. Вони багато в чому схожі на критерії другої групи, оскільки в обох випадках йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, яка оцінюється за єдиними критеріями ефективності управління. Але існують і критерії, що мають специфічний характер. **Серед них слід звернути увагу на такі:**

- 1) наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, «групи тиску» тощо;
- 2) можливості проведення експертизи законопроектів;
- 3) оптимальність термінів «проходження» законопроекту;
- 4) відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);
- 5) наявність механізмів «зворотного зв'язку» із суб'єктами законодавчої ініціативи.

Таким чином, три групи критеріїв утворюють контур еталону оцінки соціальної ефективності законотворчості. Практичним проявом соціальної ефективності права є соціальні наслідки функціонування правової системи або її ланок. Вони називаються показниками ефективності правових норм.

Соціальна ефективність може бути оцінена і за допомогою показників первинних і вторинних соціальних наслідків. **Первинні (або цільові) соціальні наслідки** – це ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі тих безпосередніх цілей, задля яких приймається і втілюється правовий акт або чиниться певна правова дія. Первинні соціальні наслідки у свою чергу поділяються на передбачені і непередбачені. Останні можуть поділятися на позитивні і негативні. Критерієм позитивності або негативності виступають схвалення і сприйняття соціальних змін особистостями або їх спільнотами.

Внаслідок впливу права на якісь соціальні процеси або явища можуть виникнути такі наслідки, які суспільство (або держава) не схвалюють. В той же час вони змушені погодитися з цими наслідками, оскільки їх виникнення неминуче пов'язане з умовами досягнення основних соціальних цілей. **Ці наслідки і відносяться до вторинних соціальних наслідків у системі соціальної ефективності права.** Непередбачені негативні соціальні наслідки і вторинні наслідки виступають як загальні втрати ефективності. З урахуванням цього поняття кінцева безпосередня

ефективність буде виступати як різниця між первинною ефективністю і загальними втратами ефективності. Якщо негативні наслідки передбачені, але суспільство не має наміру з ними погоджуватися і буде проти них боротися, то такі наслідки, на відміну від вторинних, виступають як первинні передбачені негативні наслідки.

Вирізняють безпосередню й опосередковану соціальну ефективність права.

Безпосередня соціальна ефективність права – це такі соціальні наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій, і досягнення яких передбачалися цими діями.

Опосередкована соціальна ефективність права – це соціальні зміни, що виникають під впливом права більш далекосяжної соціальної мети.

3. Методика аналізу соціальної ефективності права

Організація і проведення конкретного аналізу соціальної ефективності права включає в себе вияв сукупності соціальних цілей правових дій, вибір показників для оцінки конкретних явищ, збирання соціальної інформації, її аналіз з метою вияву на основі цієї інформації фактичного стану соціальної ефективності права і формулювання практичних висновків. При цьому використовуються відповідні методики.

Принципи вивчення соціальної ефективності права:

- 1) погляд на соціальну ефективність права як на якісну характеристику дій правової системи і втілення в життя правових норм;
- 2) будь-яке правове явище слід розглядати як явище соціально доцільне;
- 3) соціальна ефективність правових норм і правових явищ взагалі має вивчатись поза межами права;
- 4) соціальну ефективність права можна зрозуміти і оцінити лише через реальну правову і соціальну поведінку особистостей.

Методи вивчення соціальної ефективності права:

- 1) **логічний метод**: вивчення колізій, соціальних наслідків правових дій і норм шляхом застосування логічних, герменевтичних прийомів;
- 2) **психологічний метод**: вивчення соціальних наслідків дій права через аналіз стану соціальної та індивідуальної психології;
- 3) **специфічні соціологічні методи** (спостереження, вивчення й аналіз документів, опитування);
- 4) **статистичні методи**: вияв кількісних взаємозалежностей між правовими і соціальними явищами з метою наступної якісної інтерпретації цих взаємозалежностей;
- 5) **моделювання** (використання імітаційних і математичних моделей, мисленого експерименту).

Аналіз соціальної ефективності права відбувається у кілька етапів, кожен з яких, за винятком третього, поділяється на підетапи:

1-й етап: а) дослідження тих проблем, що визначили необхідність правових актів і дій; б) визначення соціальних адресатів правових дій; в) вибір і ранжування критеріїв ефективності;

2-й етап: а) вияв «*дерева соціальних цілей*» правової норми або дії, співвідношення цілей з соціальними і правовими цінностями; б) оцінка правових і соціальних можливостей реалізації кожної із складових частин «*дерева цілей*»;

3-й етап: побудова стосовно досліджуваного випадку системи показників соціальної ефективності права на основі переведення кожного з узагальнених показників соціальної ефективності в більш конкретні;

4-й етап: а) збирання конкретної соціологічної інформації по кожному з визначених показників соціальної ефективності в їх конкретній трактовці; б) групування отриманих даних для характеристики соціальної ефективності права у відповідності з критеріями станів соціальної дійсності – вихідного (того, що був до прийняття правового припису), фактично існуючого на момент аналізу, бажаного;

5-й етап: а) аналіз і оцінка фактичного стану соціальної ефективності по кожному з її показників; б) порівняння фактичних наслідків з бажаними (що визначаються метою правового акту або правової дії) по кожному із показників ефективності;

6-й етап: а) формулювання практичних висновків із наслідків аналізу щодо кожного з критеріїв ефективності; б) перевірка в разі потреби практичних висновків і рекомендацій за допомогою спеціальних експертиз або соціально-правового експерименту.

Лекція 6. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

План лекції

- 1. Правова соціалізація, її зміст і структура.**
- 2. Особливості правової соціалізації.**
- 3. Механізми правової соціалізації.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Правова соціалізація, її зміст і структура

Кожне суспільство розвиває один чи кілька базисних особистісних типів, що відповідають культурі цього суспільства. Суспільство має багато структурних підрозділів: регіони, національності, рід занять, вікові категорії та інше. Кожен з цих підрозділів має тенденцію до створення власної субкультури з визначеними особистісними зразками. Ці зразки накладаються на особистісні особливості, властиві окремим індивідам, і, таким чином, створюються змішані особистісні типи. Такі особистісні зразки за своєю суттю у процесі соціалізації.

Соціалізація – це процес становлення особистості, освоєння індивідом певної системи знань і цінностей, ролей, норм і зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі, які дають йому змогу функціонувати як повноцінному членові суспільства.

Вона уможлиблює існування суспільства і передачу його культури від покоління до покоління, забезпечуючи тим самим спадкоємність історичного розвитку суспільства. Соціалізація триває протягом усього життя людини. У дитячому віці рання соціалізація індивіда, як правило, відбувається плавно, без різких змін, але при вступі у доросле життя і в процесі дорослої, або так званої продовженої соціалізації виокремлюють такі етапи, як:

1) десоціалізація – втрата старих ролей, цінностей, норм, правил поведінки;

2) ресоціалізація – вивчення нових ролей, цінностей і правил поведінки.

Складовою єдиного процесу соціалізації виступає правова соціалізація. Вона є заміною правової поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними особливостями.

Правова соціалізація – це процес включення індивіда у систему правовідносин певного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства.

Правова соціалізація в її реальному прояві виступає як процес набуття особистістю таких соціальних якостей, що необхідні їй для входження її у суспільство як певну правову систему.

Правова система – це сформована під впливом об’єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у сталих зв’язках між собою та з іншими соціальними явищами. Вона зазвичай формується у межах певної держави, є національною правовою системою.

Правові системи об’єднуються у відповідні групи або правові сім’ї.

Правова сім’я – це сукупність правових систем, що об’єднані спільністю їх найбільш властивих рис (структура системи права, система джерел права, правова культура і правосвідомість, юридична доктрина, юридична техніка та інше).

Основними правовими сім’ями сучасного світу є романо-германська, англо-американська, традиційна і релігійна. Правові системи України та деяких інших пострадянських країн тяжіють до романо-германської правової сім’ї.

Право як вид соціального регулювання здійснює прямий вплив на процес правової соціалізації, орієнтуючи індивіда у різноманітній соціальній дійсності. Факт правової врегульованості суспільних відносин, спосіб правового впливу на них, визначення належності та дозволеної поведінки та різноманітні заборони на них – усе це оптимізує процеси правової соціалізації. У її ході індивід засвоює не тільки норми та закони, але й усі елементи правової системи, у тому числі правові поняття. Таким чином, **основу правової соціалізації становлять:**

- 1) засвоєння правових норм і посідання певної позиції стосовно цих норм;
- 2) оцінка безпосередньої реалізації норм у юридичній практиці, формування ставлення до правових інститутів та установ;
- 3) засвоєння правової ідеології як системного, наукового, обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеях, поняттях, принципах.

Правова соціалізація як відбиття процесу входження особистості у систему державно-правових відносин, що існують у суспільстві, неминуче набуває системного і багаторівневого характеру. В узагальненому вигляді можна виокремити **три рівні правової соціалізації особистості:**

1) **локальний**, тобто спрямований на опанування обмежених аспектів певної галузі правових відносин і стосується в кожному конкретному випадку невеликої кількості особистостей або соціальних спільнот;

2) **інституціональний**, під яким розуміється соціалізація щодо правових відносин, які виникають внаслідок діяльності певних правових інститутів та охоплюють інтереси певних соціальних верств;

3) **соцістальний** рівень правової соціалізації пов'язаний з дією систем правових інститутів або правового життя суспільства в цілому, певною мірою до цього рівня причетні усі члени суспільства.

Зазначені рівні правової соціалізації суттєво відрізняються один від одного за змістами, термінами дій, соціально-психологічними характеристиками. При цьому є очевидним, що на кожному з рівнів завжди існує такий аспект, на пізнання і реалізацію якого й спрямований процес правової соціалізації, що становить специфіку конкретного рівня.

2. Особливості правової соціалізації

У процесі правової соціалізації особистості виокремлюють суб'єктивний і об'єктивний аспекти. Під **суб'єктивним аспектом у цьому випадку розуміється вплив на правову соціалізацію безпосередньої соціальної й особистої активності окремих індивідів або соціальних груп**. Кожен суб'єкт виступає при цьому як втілення самосвідомості й певного рівня культури. **Об'єктивний аспект – це сукупність впливів на соціалізацію особистості, породжених соціальними явищами, які виступають щодо окремої особистості як зовнішнє джерело соціального впливу і соціалізації активності в процесі входження окремих особистостей в існуючу систему суспільно-правових відносин.**

Значущість взаємозалежності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у правовій соціалізації полягає, перш за все, у тому, що одна й та ж об'єктивна соціально-правова реальність при різних характеристиках стану суб'єктів соціалізації може бути джерелом різних соціально-правових проблем. А із цього випливає необхідність у подібних випадках різноманітних методів соціалізації особистості.

По-друге, саме спираючись на цю взаємозалежність об'єктивно і суб'єктивно, можна вибрати методику дослідження проблем правової соціалізації і реалізувати **три обов'язкові дослідницькі вимоги до проблеми правової соціалізації:**

1) точно розмежувати дійсні, реальні проблеми і псевдопроблеми;

2) чітко усвідомити суб'єктивне і несуб'єктивне основоположення і похідне у конкретній проблемі правової соціалізації;

3) здійснити поділ досліджуваної проблеми на елементи, упорядкувати їх соціальний пріоритет та обрати відповідну логіку дослідження.

Нарешті, по-третє, не враховуючи єдності об'єктивного і суб'єктивного у правовій соціалізації, не можливо дати взагалі науково обґрунтовану і практично значущу відповідь про особливості будь-якої конкретної проблеми правової соціалізації.

Із різноманіття об'єктивних впливів у процесі правової соціалізації особистості необхідно виокремити такі, які, по-перше, стосуються сфери саме соціально-правових відносин; по-друге, мають основоположне значення, тобто щодо яких інші соціальні об'єктивні фактори впливу на правову соціалізацію відіграють похідну роль.

До них слід віднести:

- 1) природу права як соціального явища із приєднанням до цього впливу функціональних форм, через які ця природа проявляється;
- 2) власність як об'єктивну, предметну форму втілення волі особистості;
- 3) поле правової соціалізації, тобто уже існуючий соціально-правовий простір, у межах якого відбуваються соціалізуючі особистісні процеси.

Поле правової соціалізації – це сукупність суспільних відносин, у які включена особистість, які упорядковані за допомогою ієрархічної системи нормативних актів і вимог.

Побудова структур поля правової соціалізації має базуватися на таких **принципах:**

- 1) визнання суспільних відносин як явища, що визначає зміст не тільки поля правової соціалізації, але й правових норм, щодо яких соціалізація відбувається;
- 2) погляд на суспільні відносини як систему, що побудована ієрархічно;
- 3) розуміння поля правової соціалізації відбувається від опанування фундаментальних понять до розуміння понять і явищ більш конкретних; практичне ж засвоєння вимог правової соціалізації на кожному рівні її поля відбувається у зворотному напрямку – від конкретного, неоднозначного до більш загального;
- 4) кожному рівню структури поля відповідає певна законодавча форма її правового відбиття, яка і є правовою формою організації процесу правової соціалізації особистості.

Правова соціалізація – це не тільки формування навичок соціальної поведінки, яка відповідає правовим нормам суспільства, а й інтерпретація таких норм, виникнення внутрішньої мотивації, що орієнтує особистість на їх дотримання. Початком цього процесу є засвоєння у дитинстві норм соціальної поведінки, спілкування та взаємодії людей, соціальних заборон і вимог. Пізніше правова соціалізація набуває виразніших форм. Це відбувається тоді, коли людина, будучи дорослою, стає

повноцінним учасником правовідносин і стикається із необхідністю самостійно відстоювати свої права, цивілізовано зав'язувати стосунки з іншими людьми і виконувати свої обов'язки перед суспільством.

У процесі правової соціалізації відбувається поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід її до повноцінної участі у функціонуванні громадянського суспільства та держави. Однак при цьому можуть виникати перекручення, деформації, які призводять до появи в індивіда примітивних нахилів, правового нігілізму, асоціальної й антидержавної поведінки.

У здійсненні правової соціалізації особистості вирішальне значення мають такі чинники:

- 1) загальний стан економічних, політичних, ідеологічних відносин у суспільстві та державі;
- 2) рівень суспільної правосвідомості в цілому та автоматизму правової поведінки, що склалася;
- 3) безпосереднє соціальне оточення особистості та вплив на неї малих формальних та неформальних груп;
- 4) рівень правової пропаганди;
- 5) загальний стан законності й зокрема стан законності у галузі державного управління.

Отже, досліджуючи дане коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у рамках юриспруденції, але й вирішує покладені на неї такі основні завдання щодо науково-технічного та науково-прикладного забезпечення оптимального процесу правової соціалізації:

- 1) виявлення та взаємне узгодження головних суспільних інтересів з метою подальшої їх фіксації у вигляді нормативних приписів;
- 2) інтерпретація неявно виражених у законі суспільних інтересів з метою відображення їх до швидкоплинних суспільних відносин.

Реалізація цих функцій соціологами права дозволить розв'язати проблему правової соціалізації особи навіть у надзвичайно складних умовах докорінної реформації соціальної системи.

3. Механізми правової соціалізації

Механізм правової соціалізації є цілісною системою формування цілей, інтересів, мотивів, пріоритетів, настанов щодо права, які виникають при включенні особистості під час спілкування до системи правових відносин. Рушійною силою механізму правової соціалізації є особистість у всьому різноманітті її соціальних та індивідуальних рис. **Цей механізм неможливо зрозуміти поза єдністю впливів:**

- 1) соціальне середовище в цілому (суспільних відносин);
- 2) цілеспрямованого виховного впливу окремих соціальних спільнот і соціальних інститутів;

3) власної діяльності особистості.

Лише такий підхід до механізму правової соціалізації дає можливість, по-перше, всебічно врахувати всі аспекти правової соціалізації; по-друге, реагувати на зміни характеру цього процесу соціалізації.

Правова соціалізація поділяється на пряму і опосередковану. За **прямої правової соціалізації** зміст ознак, яких набуває особистість, має конкретний і адресний характер щодо тих чи інших правових явищ або відносин. При **опосередкованій правовій соціалізації** людина виробляє орієнтації, що впливають на її поведінку в державно-правовій сфері, але не пов'язані безпосередньо з будь-якими конкретними ситуаціями. Єдність цих аспектів є вихідним моментом розуміння механізму правової соціалізації особистості. За такого підходу правова соціалізація виступає як механізм використання конкретних владних і правових форм для того, щоб прищепити певний стиль правової поведінки щодо конкретних соціальних, державних і правових інститутів, а також окремих особистостей.

При використанні механізму правової соціалізації не слід абсолютизувати ту чи іншу форму соціалізації. Така абсолютизація неприпустима з методологічного погляду, бо кожна із зазначених форм необхідна, оскільки відбиває певний аспект пристосування особистості до соціально-правового середовища. Кожна форма пов'язана із соціальним спілкуванням між людьми, які в його процесі завжди зазнають взаємного впливу. Характер такого спілкування і впливу визначає характер правової соціалізації.

Роль особистості, яку вона відіграє щодо зв'язку двох форм правової соціалізації, визначає не тільки особливості дії механізму правової соціалізації. Вона також забезпечує єдність суб'єктивного і об'єктивного аспектів правової соціалізації. Вирішальною засадою такої єдності є конкретна діяльність особистості, коли вона виступає активним правовим суб'єктом. Аби здійснити масове перетворення громадян саме у таких суб'єктів, слід дотримуватися певних принципів.

Головними з них є такі:

1) **принцип участі** (кожна особистість, яка включена у певний правовий процес, має бути його рівноправним учасником, діяльність якого є необхідною ланкою цього процесу і визначається іншими учасниками; важливу роль у реалізації цього принципу відіграють відповідні цінності й настанови фахівців, які організовують і проводять певні правові акції);

2) **принцип правового пріоритету** (беззастережною вимогою будь-якого аспекту діяльності, у якій би сфері вона не здійснювалася, абсолютне панування закону. До того ж, не тільки закону, що дає оцінку явищу по суті, але й закону, який визначає процес тієї чи іншої правової дії);

3) **принцип гарантії** (забезпечення активності й реалізації прав будь-якої особистості у правовому процесі, що стосується її долі або інте-

ресів, має бути гарантоване законом. Гарантія має бути такою, щоб жодна гілка влади, жодна посадова особа не змогла її проігнорувати чи хоча б послабити);

4) **принцип компенсації** (у реальному житті можливі ситуації, коли порушено те чи інше право особистості, передбачене законом. Тому закон має передбачити моральну і матеріальну компенсацію в разі подібних порушень. Цей принцип може діяти й активно впливати на правову соціалізацію лише тоді, коли вимога компенсації щодо будь-якої особи стане нормою правової свідомості та практичної поведінки).

Рівень реалізації зазначених принципів фактично є відбиттям ефективності механізму правової соціалізації. Оцінка цього рівня шляхом застосування принципу єдності об'єктивної і суб'єктивної сторін правової соціалізації є однією з найбільших актуальних проблем концепції правової соціалізації.

Вивчення механізму правової соціалізації має починатися з аналізу реальних суспільних відносин. При цьому слід проаналізувати поширенні форми діяльності й життєвої активності індивідів та ті норми правової поведінки, якими вони при цьому керуються. Саме вони є тією практичною ланкою, що пов'язує об'єктивне й суб'єктивне в діяльності механізму правової соціалізації. Спираючись на оцінку такої діяльності, можна з'ясувати, наскільки механізм правової соціалізації забезпечує інтеріоризацію правових форм спілкування. Цей аспект підходу до механізму правової соціалізації має фундаментальне значення, оскільки інтеріоризація у правовій соціалізації означає, що взаємовідносини між людьми здійснюються на засадах правової свідомості, справедливості й загальнолюдських моральних норм. Це свідчить також про те, що не примус, а інтеріоризаційний аспект правової соціалізації стає провідним регулятором у ставленні до права і його настанов.

Лекція 7.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

План лекції

- 1. Правова культура суспільства та особистості.**
- 2. Правосвідомість та її деформації.**
- 3. Правова поведінка особистості.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За ред. Н.П.Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М.Джузи. – К.: ЮРІНКОМ Інтер, 2004.

Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О.В.Петришина. – Х.: Право, 2014.

Виклад лекції

1. Правова культура суспільства та особистості

Правова культура є невід'ємною складовою культури суспільства, усвідомлення особливостей якої сприяє розумінню характерних рис його правової системи. Від правової культури безпосередньо залежать сприйняття правових явищ і процесів, розуміння закономірностей і тенденцій їх розвитку.

Розвинена правова культура є однією з передумов правової державності, верховенства права у суспільстві. Тому в умовах формування правової держави проблема підвищення рівня правової культури суспільства набуває особливої значущості та актуальності.

Правова культура – це система правових цінностей, що створюються у процесі розвитку конкретного суспільства і зосереджують в собі досягнення світової юридичної культури.

Під **правовими цінностями** розуміються властивості права, значущі для людей. До них належать такі атрибути права, як свобода, рівність, справедливість.

Залежно від носіїв можна виокремити такі види правової культури, як правова культура суспільства та правова культура особистості.

Правова культура суспільства – це різновид культури певного суспільства, що віддзеркалює систему цінностей, що належать до правової дійсності цього суспільства.

Рівень правової культури суспільства визначається такими **показниками**:

1) станом захисту прав людини, зумовленим якістю законодавства, його відповідністю міжнародним правовим стандартам, ефективністю правових засобів та процедур;

2) ступенем запровадження у практику суспільного життя принципу верховенства права, станом законності та правового порядку;

3) рівнем правосвідомості – ступенем засвоєння членами суспільства цінностей права, правових процедур розв'язання конфліктів, знанням права, повагою до нього, переконаністю у необхідності дотримуватися норм права. Він визначається рівнем правового виховання та правової освіченості;

4) досконалістю законодавства, його обґрунтованістю, демократичною та гуманістичною спрямованістю, справедливістю, належним використанням засобів нормотворчої техніки, відсутністю прогалин та колізій тощо;

5) ефективністю судової та правоохоронної систем;

6) станом розвитку юридичної науки і освіти.

Поряд із правовою культурою суспільства як домінуючою правовою культурою існують правова субкультура і правова контркультура.

Правова субкультура – це частина правової культури суспільства, яка за певними цінностями відрізняється від неї. Вона не протистоїть панівній правовій культурі, а включаючи в себе низку її базових компонентів, додає до них нові, притаманні саме їй цінності.

До компонентів правової культури відносять:

1) право як систему норм, що виражають державні веління;

2) правовідносини як систему суспільних відносин, що регулюються правом;

3) правові заклади як систему державних органів і суспільних організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання і виконання права;

4) правосвідомість як систему духовного відображення усієї правової дійсності;

5) правову поведінку.

Компоненти, що утворюють правову культуру, водночас належать і до інших структур. Так, право входить до системи соціальних норм, правовідносини – до системи суспільних відносин, правові заклади – до системи соціальних інститутів, правосвідомість – до системи суспільної свідомості.

Правова контркультура – це сукупність цінностей певних груп, що протиставляються домінуючій у суспільстві правовій культурі, суперечать їй. Йдеться, зокрема, про культуру злочинних угруповань.

Правова культура суспільства визначає правову культуру особистості.

Правова культура особистості – це культурна діяльність особистості у сфері права, її правовий культурний потенціал і правові культурні орієнтації.

На її формування впливають різноманітні **чинники**: правова культура суспільства, правове виховання, правова освіта, власний правовий досвід, правове спілкування тощо.

Залежно від рівня правова культура особистості може бути:

1) *низькою*, якщо в особи відсутні достатні знання про право, не сформовані правові цінності, належні настанови, деформована правосвідомість;

2) *звичайною*, якщо правова культура особистості відповідає стандартному рівню правової культури в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку;

3) *високою*, якщо рівень правової культури особистості перевищує звичайний. Вона вимагає, крім належного рівня правових знань та умінь, систематичного вияву правової активності індивіда.

Структуру правової культури можна розглядати і з боку пізнання правових явищ, їх розуміння та оволодіння ними. У зв'язку з цим виокремлюють:

1) *повсякденну правову культуру*, яка притаманна широким верствам населення та включає традиційні цінності, правові стереотипи, настанови та звички. Вона формується на основі життєвого досвіду та емпіричних знань про право і використовується у повсякденному житті людей при реалізації права;

2) *професійну правову культуру*, яка базується на здобутих унаслідок отримання юридичної освіти правових знаннях, навичках і вміннях, професійній майстерності. Її носіями є ті особи, які безпосередньо займаються правовою діяльністю. Залежно від конкретної галузі професійної діяльності виокремлюють такі її види, як *судова, прокурорська, адвокатська* культура тощо;

3) *теоретичну правову культуру*, яка є результатом наукових пошуків учених-юристів, колективного досвіду практичних працівників правоохоронних органів і політичних діячів та характерна для юристів-науковців, викладачів права і передбачає науковий рівень правосвідомості. Вона є безпосереднім джерелом права і відіграє найважливішу роль як у правотворчості, так і в реалізації права.

2. Правосвідомість та її деформації

Право, особливо його дія, завжди породжує суб'єктивну реакцію щодо правових норм. Суб'єктивне ставлення людей до правових явищ визначається поняттям правосвідомості.

Правосвідомість – це сукупність правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до чинного або бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання.

За своїм змістом правосвідомість є складним системним правовим явищем, компоненти якого структурно об'єднуються у правову психологію та правову ідеологію.

Правова психологія – це сукупність емоцій, почуттів, настанов з приводу права, окремих правових явищ та процесів. Виявами правової психології є відчуття справедливості, повага до прав людини, байдужість до беззаконня або страх перед відповідальністю.

Правова ідеологія – це сукупність ідей, теорій та концепцій, що відображають й оцінюють правову дійсність. Вона включає концепції верховенства права і правової держави, ідею свободи договору, непорушності власності, теорію злочину і покарання.

У процесі правового регулювання правова свідомість виконує **функції**:

1) **пізнавальну** – передбачає нагромадження знань про право і практику його реалізації, осмислення різних правових явищ і процесів, усієї правової дійсності,

2) **оцінну** – передбачає формування ставлення до юридично значущої поведінки, юридичних фактів, права в цілому на основі власного досвіду й культурних зразків,

3) **регулятивну** – здійснюється через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових настанов, що визначають поведінку людей.

Відповідно до цих функцій визначаються основні функціональні компоненти правосвідомості. **Пізнавальній діяльності** відповідає певна сума юридичних знань, або правова підготовка. **Оціночній** функції відповідає система оцінок і думок з юридичних проблем, або оціночне ставлення до права, до практики його виконання і застосування. Дія **регулятивної** функції виявляється у формуванні правових орієнтацій і настанов.

За наслідками правосвідомість поділяється на:

1) **індивідуальну** – формується під впливом особистих обставин, психофізіологічних рис, рівня освіти, соціального стану, навколишнього середовища і виражає специфіку знань індивіда про право і особливості його ставлення до нього;

2) **групову** – виражає колективні уявлення і почуття про право та інші правові явища, які притаманні соціальним групам, організаціям, верствам населення. На процес їх формування впливають спільність інтересів, традицій, умов життя, стереотипи у державно-правовій сфері;

3) **масову** – характерна для нестабільних, тимчасових утворень, наприклад, натовпу, учасників мітингів чи демонстрацій, між якими немає згоди з широкого кола проблем. Вона виражає колективні уявлення, які мають ситуативний, нестійкий характер.

Суспільна правосвідомість притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону). Вона зумовлена як індивідуальною, так і груповою правосвідомістю та об'єктивується у вигляді існуючого законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоо-

хоронних і правозастосовних органів, системи норм права, вимог, заборон, обмежень, дозволів.

За рівнем глибини відображення правової дійсності виокремлюють правосвідомість:

1) **побутову** – відображення людьми правових явищ при їх зіткненні з правом у повсякденному житті в процесі трудової, суспільної діяльності, у сімейно-побутових відносинах тощо. Вона має емоційний характер, в її структурі домінує права психологія. Побутова правосвідомість формується на основі повсякденного досвіду людей у правовій сфері. Тому її можна уявити як переважний рівень масової правосвідомості, який складається з досвіду трудової, суспільної та інших видів соціальної діяльності, що успадковується поколіннями, тому що вона набуває правової форми і пов'язана з дією правових норм. Масова правосвідомість зазвичай охоплює традиції, прості норми моралі, уявлення про навколишню дійсність, які так чи інакше пов'язані з правовими явищами;

2) **професійну** – формується внаслідок отримання спеціальної юридичної підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері (суді, прокуратурі, адвокатурі, нотаріаті тощо) в осіб і соціальних груп, що професійно займаються правозастосовною діяльністю. Носії професійної правосвідомості володіють не тільки спеціалізованими знаннями щодо законодавства, а й уміннями, навичками його застосування. Хоча професійній правосвідомості юристів притаманний високий рівень розвитку, це, однак, не виключає можливості виявів її деформації, наприклад, обвинувальний нахил у позиції слідчих кадрів, формалізм тощо;

3) **наукову** – притаманна науковцям, викладачам юридичних навчальних закладів, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем. Вона передбачає вміння оперувати правовими категоріями, принципами, теоріями, концепціями, здійснювати широкі та глибокі узагальнення правового матеріалу і має систематизований, комплексний характер, найбільш строгі і точні форми виявлення результатів своєї діяльності. Рівень наукової правосвідомості виступає провідним щодо рівнів побутової і професійної правосвідомості. Особливості наукової правосвідомості розкриваються також через співвідношення її структурних елементів – у ній права ідеологія панує над правовою психологією.

Правосвідомості притаманні певні деформації. **Деформація правосвідомості** – це викривлене ставлення до права та юридичної практики, спотворення ціннісної орієнтації щодо юридично значущої поведінки. У випадку деформації правової свідомості відбувається відхилення від схеми формування правомірної поведінки, яка має такий вигляд: знання норми права – визнання її соціальної цінності – формування настанови – дотримання норми. Як наслідок особа:

- 1) не знає змісту норми права або неправильно її розуміє;
- 2) знає зміст норми, проте ставиться до неї негативно;
- 3) знає зміст норми та усвідомлює її соціальну цінність, однак не має настанови щодо виконання її приписів.

Виявами дефектної правосвідомості є правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правова демагогія, правовий нігілізм та переродження правосвідомості.

Правовий інфантилізм виявляється у несформованості правових знань або їх недостатній глибині, однак за умови особистої переконаності в наявності належної юридичної підготовки. Він розглядається як відносно м'яка за наслідками форма деформації.

Правовий ідеалізм характеризується таким станом правосвідомості, за якого переоцінюються реальні можливості права впливати на суспільні відносини. Очікування від права результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, призводить до розчарування в ньому, сприяє формуванню негативних поглядів та оцінювань права.

Правовий дилетантизм означає вільне поводження із правом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу тощо) або неправильне оцінювання юридичної ситуації, зумовлене легковажним ставленням до права. Ця форма може стати особливо небезпечною у випадку поширення таких підходів через ЗМІ.

Правова демагогія передбачає вплив на свідомість суб'єктів права з метою формування однобічного чи викривленого уявлення про правову дійсність. Найбільшого поширення така деформація набуває під час проведення політичних кампаній.

Правовий нігілізм характеризується зневажливим, скептичним ставленням до права, багатоманітністю форм вияву: від скептичного сприйняття права, негативного оцінювання правових засобів, заперечення соціальної цінності права аж до свідомого ігнорування вимог закону. Він може існувати на рівні як ідеології, так і практики. У першому випадку йдеться про розробку таких теорій, в яких обґрунтовується точка зору, за якою право не має самостійної соціальної цінності, внаслідок чого воно розглядається як другорядне явище. Він реалізується і на практичному рівні, втілюючись у протиправній поведінці. Правовий нігілізм слід відрізняти від конструктивної критики законодавства, юридичної практики, яка сприяє виявленню існуючих недоліків і спрямована на їх усунення.

Переродження правосвідомості є одним із найнебезпечніших виявів деформації правосвідомості. Йому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, наслідком чого стає свідоме вчинення злочинів, мотивами яких виступають, зокрема, жадібність, помста, зневага до інших осіб, нехтування інтересами суспільства та ін. Особливу небезпеку

становить таке переродження правосвідомості, наслідком якого є організована злочинність і корупція.

3. Правова поведінка особистості

Правова свідомість тісно пов'язана із правовою поведінкою. Вона впливає на вчинки особистості, спрямовує її дії у правове або не правове русло. За поведінкою людей можна робити висновок про рівень засвоєння і сприйняття права як регулятора відносин.

Правова поведінка – це соціально значуща свідома поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що врегульована нормами права і тягне за собою юридичні наслідки.

Структура правової поведінки складається із чотирьох елементів:

1) **суб'єктами** виступають фізичні (приватні) чи юридичні особи, визнані такими в чинному порядку, встановленому державою;

2) **об'єктами** є предмети матеріального світу, суспільні відносини чи процеси;

3) **об'єктивна сторона** містить елементи, які характеризують правові дії як акти зовнішнього характеру, адже про думки і почуття, умисел та інші наміри реальних осіб можна робити висновки лише за об'єктивними діями;

4) **суб'єктивна сторона** відбиває внутрішню сторону правової поведінки; її характеризують цілі, мотиви, прагнення учасників правовідносин та їх соціально-психологічні властивості, що безпосередньо відображаються у поведінці.

Серед мотивів правової поведінки виокремлюють:

– внутрішні переконання у правильності та справедливості правових норм;

– наявність власної потреби у дотриманні закону;

– усвідомлення суспільної потреби дотримання закону;

– свідоме підпорядкування вимогам закону;

– усвідомлення власних прав і обов'язків дотримання правових вимог;

– усвідомлення групових інтересів, які не суперечать закону;

– сором за провину, в т.ч. правопорушення;

– страх перед юридичною відповідальністю;

– моральні традиції, звичаї;

– пасивне виконання певних правил за звичкою;

– внутрішні, вузькокорисливі особистісні інтереси, які не суперечать соціальним;

– негативні мотиви (помста, ревність), які реалізуються правомірними засобами.

Правова поведінка є соціально-правовим феноменом і тому оцінюється як із соціального, так і з юридичного боку.

Правовій поведінці властиві такі **соціальні ознаки**:

1) **соціально-цілісна значущість**, адже вчинки людини вбудовані в систему суспільних відносин і тому впливають на неї позитивно чи негативно. Завдяки своїй значущості будь-який вчинок особи породжує реакцію оточення – схвалення чи осуд. У цілому виявляється соціально-цілісна оцінка поведінки, що може бути громадсько корисною або суспільно небезпечною, шкідливою;

2) **соціальна результативність** – суспільна успішність правової поведінки не буде досконалою, якщо не відповідатиме правовим настановам;

3) **психологізм** та **суб'єктивність**, яка зумовлена тим, що люди мають волю і свідомість, завдяки яким і контролюють свою поведінку.

Правовій поведінці притаманні й наступні **юридичні ознаки**:

1) **правова регламентація правової поведінки**. У нормативно-правових приписах визначаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти поведінки особи в конкретних правовідносинах. Така регламентація забезпечує чіткість і визначеність поведінкових актів у правовій галузі та слугує захистом від стороннього втручання у дії громадян та інших суб'єктів права. Саме за сприяння правових норм стимулюється і втілюється у життя суспільно корисна поведінка та водночас стримується поведінка, що є небажаною для суспільства;

2) **підконтрольність правової поведінки державі в особі правозастосовних і правоохоронних органів**. Ця ознака впливає з принципу гарантованості права державою. Контролюючи дії суб'єктів громадського життя, держава коригує їх залежно від соціальної значущості вчинків;

3) **юридичні наслідки правової поведінки**. Акти правової поведінки зазвичай є юридичними фактами, які слугують основою для виникнення чи припинення правовідносин. Під **юридичними фактами** розуміють життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.

За вольовою ознакою їх поділяють на юридичні дії та юридичні події. **Юридичні дії – це юридично значущі вчинки особи**. Вони поділяються на правомірні та протиправні. **Правомірні дії відповідають нормам і принципам права. Протиправні дії суперечать нормам і принципам права**. У свою чергу правомірні дії залежно від спрямованості волі суб'єкта поділяють на юридичні акти та юридичні вчинки. **Юридичні акти** є діями, спрямованими на досягнення певного правового результату (видання наказу, подання позову тощо). **Юридичні вчинки** породжують юридичні наслідки незалежно від спрямованості волі на їх настання (створення літературного твору, наукове відкриття та ін.). **Юридичні події – це юридично значущі життєві обставини, настання яких не залежить від волі людини (смерть і народження людини, землетрус, повінь).**

Правова поведінка може бути правомірною та неправомірною. Їх об'єднуючою основою є підпорядкованість соціальному контролю в його специфічних, юридичних формах. Правомірну поведінку передбачають дозволяючі норми, неправомірну – забороняючі. Обидва види правової поведінки характеризують певний якісний стан правосвідомості.

Правомірну поведінку поділяють на:

- **об'єктивно-правомірну** (особистість дотримується правової норми при досягненні власних цілей, в силу внутрішнього переконання);
- **ситуаційно-правомірну** (поведінка особистості відповідає прийнятим нормам у конкретній життєвій ситуації, однак внутрішніх переконань немає);
- **законослухняну** (інтереси та цілі особистості не цілком збігаються, розходяться із правовими нормами, однак людина їх дотримується).

Неправомірна поведінка може бути:

- **внутрішньо-обумовленою** (особистість здійснює правопорушення, усвідомлюючи, що порушує інтереси суспільства чи право третіх осіб, не виконує своїх обов'язків, які випливають з відповідних правових норм);
- **ситуативно-випадковою** (правопорушення зумовлено незнанням правової норми або збігом несприятливих обставин).

Пропорушення – це суспільно шкідливий, провинний вчинок дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм і тягне за собою юридичну відповідальність, тобто передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, які зазнає особа за вчинене правопорушення.

Усі правопорушення за характером і ступенем їх соціальної небезпеки поділяються на злочини і провини.

Провини – це такі правопорушення, які посягають на окремі сторони правового порядку, існуючого у суспільстві, та характеризуються меншим ступенем суспільної небезпеки, ніж злочини. До них відносять дисциплінарні, адміністративні та цивільні правопорушення, залежно від галузі тих суспільних відносин, яким протиправні дії завдали шкоди.

Злочини – найбільш суспільно небезпечний вид правопорушення, що підлягає кримінальному покаранню. Вони відрізняються від провини більш високим рівнем громадської небезпеки та завдають значної шкоди особі, суспільству і державі. Злочини зазіхають на фундаментальні підвалини державного ладу і суспільного порядку, власність, безпеку особистості та права громадян, боєздатність збройних сил та тягнуть за собою вжиття заходів кримінального покарання, спрямованих на відновлення порушених прав, на скасування порушень правопорядку та налагодження нормальних відносин.

Лекція 8. ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

План лекції

1. Девіантна, деліквентна і кримінальна поведінка.
2. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
3. Функції і зміст соціального контролю.

Рекомендована література

Кравченко А.И. Социология : учебник. – М.: Проспект, 2004.

Лукашевич М.П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посібн. – К.: МАУП, 1999.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Виклад лекції

1. Девіантна, деліквентна і кримінальна поведінка

Соціальна поведінка і соціальні відхилення є виразом відносин, що склалися у суспільстві. **Соціальні відхилення – не випадкові факти, а процеси, що набули певного поширення у суспільстві або мають тенденцію до цього.**

Соціальна поведінка – це активність особистості, пов'язана з виконанням нею соціальних ролей і дотриманням соціальних норм.

Вона може бути нормативною і ненормативною.

Нормативна поведінка – це соціальна поведінка, яка відповідає соціальним нормам, як писаним, так і неписаним.

Ненормативна поведінка – це соціальна поведінка, що не відповідає соціальним нормам, відхиляється від них. Це збірний термін, який охоплює три форми соціальної поведінки: *девіантну, деліквентну і кримінальну*, що являють собою, по мірі зростання їх суспільної небезпеки, три рівні порушення соціальних норм.

У межах обсягу терміна «ненормативна поведінка» співвідношення цих понять таке: найширшим є поняття «**девіантна поведінка**», яка означає відхилення від будь-якої нормативної системи. Складовою частиною девіантної поведінки є **деліквентна поведінка**, яка є відхиленням щодо нормативної системи права в цілому. Відповідно, складовим елементом поняття «деліквентна поведінка» є поняття «**кримінальна поведінка**», яка відхиляється щодо нормативної системи кримінального права.

Девіантна поведінка – це така соціальна поведінка, що не узгоджується із суспільними нормами, шаблонами і стандартами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому.

Девіація як соціальне відхилення є відносним соціальним явищем. Це означає, що норма і девіація визначаються соціально. Кожне суспільство виробляє свої взірці соціально прийнятної поведінки. Тому те, що в одному суспільстві чи групі є нормою, в іншому – може бути розцінене як девіація. Скажімо, відкрите обличчя жінки недопустиме у тих суспільствах, які живуть за законами шаріату. У деяких країнах азартні ігри дозволені, а в інших – заборонені. Так само у різних країнах є різне ставлення до абортів, проституції, вживання наркотиків, алкогольних напоїв.

З часом уявлення про норму і девіацію змінюються, навіть у тому самому суспільстві. Так, у первісному суспільстві канібалізм вважався нормальним явищем, а в сучасному він вважається патологією. Або, скажімо, сьогодні у США вживання алкоголю є цілком легальним, але з 1918 по 1933 рр. (у період «сухого закону») алкоголь у цій країні був заборонений.

Девіації можуть схвалюватись або засуджуватись суспільством, залежно від того, яку роль – позитивну чи негативну – вони відіграють у суспільному розвитку. *Позитивні девіації* є засобом прогресивного розвитку соціальної системи, підвищення рівня її організованості, подолання консервативних або реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість – наукова, технічна, художня, суспільно-політична. *Негативні девіації* – дисфункціональні, дезорганізують соціальну систему, підриваючи громадський порядок, стабільність суспільства. Це соціальна патологія – алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид.

За двома видами девіації розрізняють два типи спрямованості девіантної поведінки:

1) **девіантна поведінка конструктивної спрямованості** – це соціально значущі в діях людини чи групи людей відхилення від загальноприйнятих норм поведінки, що визначають найбільш прогресивний в енергетичному, а отже, й адаптаційному плані вектор еволюційного розвитку суспільства. Ними є соціальні інновації, нововведення, спричинені надзвичайними здібностями геніїв, видатних учених, культурних і громадських діячів, спортсменів тощо, здобутки яких перевищують рамки норми;

2) **девіантна поведінка деструктивної спрямованості** – це соціальні дії людини чи групи людей, що відхиляються від домінуючих у суспільстві або групі соціокультурних очікувань і норм, які стримують темпи розвитку суспільства, руйнуючи енергетичний потенціал як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Ними є такі соціальні деструкції як пияцтво, вживання наркотиків тощо.

Деліквентна поведінка – це порушення правових норм, але настільки незначне, що за них не передбачена кримінальна відповідальність. У таких випадках правопорушник несе матеріальну, дисциплінарну,

адміністративну тощо відповідальність. Це може бути дрібне хуліганство, незначна крадіжка продуктів у магазині, бійка без нанесення важких тілесних ушкоджень, перехід вулиці на червоне світло або паління у невідведеному для цього місці та ін. Деліквентна поведінка є поведінкою, що зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, котрі домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв деліквентну культуру, визнає свою поведінку як правильну.

Деліквентна культура – це субкультура, члени якої дотримуються цінностей, котрі суттєво відрізняються від цінностей більшості членів суспільства. Її носіями є алкоголіки, наркомани, сатаністи тощо.

Кримінальна поведінка – це протиправні дії, за які передбачена кримінальна відповідальність. Це злочини проти власності, проти життя тощо.

Кримінальна поведінка є переважно або виключно професійною злочинною поведінкою.

Під професійною злочинністю розуміється здійснення злочинів з метою вилучення засобів до існування, отримання постійного або додаткового доходу. Вона являє собою відносно замкнену, суспільно небезпечну підсистему, яка здатна до самовідтворення кримінальної діяльності. Професійній злочинності притаманні власні традиції, звичаї, злочинний фольклор та інші елементи злочинної субкультури. У професійних злочинців є притаманний тільки їм злочинний сленг, жаргон. Вони здатні передавати навички, способи і прийоми здійснення протиправних дій злочинцям-початківцям, готувати кримінальну зміну. Професійним злочинцям властиве відчуття престижності своєї кримінальної професії, гордості та інші подібні компенсаторні явища.

2. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності

Ненормативну поведінку вивчає і пояснює соціологія девіантної поведінки.

Соціологія девіантної поведінки – це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує соціальні відхилення, їх причини, форми прояву, а також здійснює типологізацію соціальної поведінки, що відхиляється від соціальних норм, розробляє концептуальні основи стратегії і механізму соціального контролю.

Соціологія девіантної поведінки наголошує на відсутності чітко визначеної межі між кримінальною і респектабельною поведінкою, на тому, що при формуванні кримінальної поведінки дуже важливу роль відіграє соціальний контекст – соціальне навчання і соціальне оточення.

Соціологія девіантної поведінки є сукупністю соціологічних теорій. Соціологічні теорії девіантної поведінки поділяються на теорії макрорівня і теорії мікрорівня. До **теорій мікрорівня** належать теорія диференційної

асоціації і теорія контролю. **Теоріями макрорівня** вважаються теорія структурної напруги, теорія ярликів і теорія стигматів.

Теорія диференційної асоціації, автором якої є **Едвін Сазерланд**, відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з них заохочують протиправні дії. За **Сазерландом**, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і цінності злочинних соціальних груп, до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення. Виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Злочинцями зазвичай стають ті індивіди, які вступають у контакт зі злочинними соціальними групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з кримінальним оточенням та чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із т. зв. неблагополучних сімей частіше за інших стають на шлях порушення законів.

Ральф Клоуворд виокремлює **три різновиди злочинної субкультури**:

- 1) кримінальна (крадіжки);
- 2) конфліктна (застосування насильства для досягнення своєї мети);
- 3) відступаюча (вживання наркотиків).

Теорію контролю розробив **Тревіс Хірші**. Відповідно до неї, соціальний контроль залежить від здатності уявити наслідки своєї поведінки. **Хірші** вважає, що перед усіма людьми час від часу виникають певні девіантні спокуси. Однак більшість утримується від них, уявивши реакцію сім'ї і друзів. Крім того, кожного зупиняє перспектива руйнування кар'єри. Однак ті, яким здається, ніби їм втрачати нічого, стають порушниками правил.

На думку **Уолтера Реклесса**, брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю є справжніми причинами девіантної поведінки.

Автором **теорії структурної напруги** є **Роберт Мертон**. Вона базується на теорії аномії **Еміля Дюркгейма**. Аномія виникає тоді, коли суспільство є нездатним визначити рамки соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди щодо головних цілей і цінностей, що призводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда. **Мертон** пов'язував проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціалізованих засобів їх досягнення. При обмеженості можливостей для досягнення поставлених суспільством цілей, скажімо багатства, за допомогою доступних засобів, індивід використовує інші можливості для досягнення цілі, навіть якщо вони є незаконними.

Мертон виокремив п'ять можливих варіантів індивідуальної адаптації у суспільстві:

- 1) **конформізм** – це нормативна поведінка, переслідування традиційних цілей соціально схвалюваними засобами;

2) **інновація** – ненормативна поведінка, використання нетрадиційних засобів для досягнення культурно схвалюваної мети;

3) **ритуалізм** – ненормативна поведінка, використання схвалюваних традиційних засобів при відхиленні від культурної мети;

4) **ескапізм** або **ретризм** – ненормативна поведінка, відмова від культурно схвалюваної мети і засобів;

5) **бунт** – ненормативна поведінка, відмова від культурно схвалюваної мети і засобів та одночасно постановка нової культурної мети, формування контркультури, альтернативи існуючому соціальному порядку.

Теорія ярликів розроблялася **Едвіном Лімертом, Еріком Еріксоном і Говардом Беккером**. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіаційним. Девіація вимагає дефініції. Вона визначається реакцією людей, які вважають той чи інший тип поведінки неформальним.

Іншим важливим положенням цієї теорії є твердження, що усі люди на своєму життєвому шляху час від часу порушують культурні норми – прогулюють уроки або вживають алкоголь у віці, коли це заборонено законом. Це т. зв. первинна девіація. Вона викликає слабку реакцію з боку оточуючих або залишається просто непоміченою. Але буває й таке, що після проступку на людину «навішують ярлик», її ніби «призначають» бути девіантом. Така реакція призводить в дію вторинну девіацію, коли індивід «приймає» ярлик, включно з ним самим, починають сприймати його як девіантна, завдяки чому він постійно порушує норми і набуває девіантну ідентичність.

У контексті теорії ярликів **Едвін Гофман** розробив **теорію стигматів**. На його думку, вторинна девіація знаменує початок девіантної кар'єри. Коли подібна поведінка стає звичною, людина зазвичай отримує виражений негативний ярлик – **стигмат**. **Це те, що відрізняє певну людину від інших, і те, що інші у ній не сприймають.** У стигматі відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю.

Розрізняють **три види стигматів**:

1) фізичні недоліки;

2) недоліки характеру (слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання та ін.);

3) расові, національні, релігійні особливості, які переносяться на всіх представників цих груп.

3. Функції і зміст соціального контролю

Особливим механізмом нормативного регулювання соціальної поведінки і підтримання громадського порядку є соціальний контроль. Він вважається «центральною нервовою системою» соціальних інститутів. Без неї соціальні інститути існувати не можуть. Одні і ті ж елементи, а саме

система правил і норм поведінки, входять і в соціальний інститут, і в соціальний контроль.

Соціальний контроль – це механізм саморегуляції у соціальних системах шляхом соціального впливу на небажані форми поведінки з метою їх мінімізації.

Механізм соціального контролю включає до свого складу соціальні приписи, соціальні норми, соціальні санкції і соціальну владу.

Соціальні приписи – це заборони чи дозволи щось робити, звернені до індивіда чи групи і виражені у будь-якій формі (усній чи письмовій, формальній чи неформальній). Це вимоги захисту честі і гідності, поваги до старших, виконання релігійних обрядів тощо.

Соціальні норми – це правила, що містять приписи, вимоги, побажання та очікування соціально схваленої поведінки. Самостійними видами соціальних норм є мораль і право. Мораль виражає волю окремих соціальних груп і суспільства в цілому, право – державну волю.

Соціальні санкції – це покарання і винагороди, які застосовуються соціальною групою до індивіда. Вони забезпечують дотримання соціальних норм. Само по собі соціальні норми нічого не контролюють. Вони себе проявляють або як стандарти поведінки (обов'язки, правила), або як очікування поведінки (реакції інших людей). Тому соціальні норми захищені з боку соціальних санкцій. **Покарання називають негативними санкціями, винагороди – позитивними санкціями.** До покарань вдаються у випадку відхилення від норм, до винагород – у випадку їх виконання.

Соціальна влада – це форма соціальних відносин, що характеризується спроможністю впливати на напрям діяльності та поведінку людей, соціальних груп чи спільнот через організаційно-правові механізми, а також з допомогою авторитету, традицій, контролю і насилля.

Основними способами здійснення соціального контролю є соціалізація, груповий тиск і примус.

Розрізняють внутрішній і зовнішній соціальний контроль. **Внутрішній соціальний контроль – це самоконтроль, в основі якого лежать цінності, норми, рольові очікування, звичаї, засвоєні індивідом у процесі соціалізації.** Він базується на вольових зусиллях індивіда і полягає у стримуванні його природної стихії. Приблизно на 70% соціальний контроль здійснюється за рахунок самоконтролю.

Зовнішній соціальний контроль – це сукупність заохочень, обмежень і примусів, які складають систему соціальних санкцій. Він може бути неформальним і формальним.

Неформальний контроль заснований на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, які виражаються через звичаї і традиції, або ви-

словлюються через ЗМП. Неформальний контроль обмежений невеликою групою людей і є внутрішньогруповим контролем. У великій групі він не-ефективний. Агентами неформального контролю є родичі, друзі, сусіди, знайомі.

Формальний контроль заснований на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади та адміністрації. Він є інституційним контролем. Його здійснюють спеціальні соціальні інститути, такі як суди, освітні заклади, армія, церква, підприємства тощо. Агентами формального контролю виступають працівники цих установ.

Соціальний контроль виконує охоронну і стабілізуючу функції. **Охоронна функція** – це функція «поліцейського на вулиці». Він «штрафує», тих, хто неправильно «переходить вулицю». Якби не було соціального контролю, люди могли б робити усе, що їм заманеться й у такий спосіб, який їм найбільше подобається. Неминуче виникли би конфлікти і в суспільстві запанував би хаос.

Стабілізуюча функція – це функція «консерватора у парламенті». Він пропонує не поспішати із рішеннями, вимагає поважати традиції, виступає проти того нового, що як слід не перевірене. Його відсутність або ослаблення веде до безладу і розбрату.

Кожній соціальній нормі відповідає своя соціальна санкція. Саме за допомогою санкції норма спроможна регулювати поведінку людини. Норма без санкції не може стати елементом соціального контролю.

Оскільки соціальний контроль буває формальним або неформальним, виокремлюють чотири головних типи санкцій: неформальні негативні, формальні негативні, неформальні позитивні, формальні позитивні.

Неформальні негативні санкції – це покарання, що здійснюються поза офіційними інстанціями й тому не передбачені ними (зауваження, висміювання, зневага, наклеп, недоброзичливий відгук, громадський осуд тощо).

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями (арешт, ув'язнення, звільнення з роботи, службове стягнення, догана, штраф, позбавлення громадянських прав та ін.).

Неформальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій (компліменти, аплодисменти, посмішка, публічна похвала, мовчазне схвалення тощо).

Формальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку офіційних організацій (державні премії і нагороди, почесні звання, ордени, грамоти тощо).

Лекція 9. СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

План лекції

1. Соціологічний аналіз злочину і злочинності
2. Історичний шлях і теоретичні набутки соціології злочинності
3. Актуальні емпірико-соціологічні дослідження злочинності

Рекомендована література

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М.Джузи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Пилипенко В.Є. Спеціальні та галузеві соціології / В.Є. Пилипенко, О.І. Вишняк, О.Д. Куценко. – К. : Каравела, 2003.

Виклад лекції

1. Соціологічний аналіз злочину і злочинності

Соціологія злочинності – це галузь соціології права, яка вивчає злочинність як соціальну аномію в суспільстві, соціальних групах і серед окремих індивідів.

Об'єктом вивчення соціології злочинності є злочини проти закону та інші соціально небезпечні діяння, які призводять до безпосереднього злочину – девіантна поведінка, фактичні злочини, вчинки, що руйнують мораль.

Предметом вивчення соціології злочинності є соціальні причини злочинності, заходи її попередження, тенденції зміни видів злочинів і злочинності в суспільстві, соціальний склад злочинців, перспективи розвитку злочинності.

Найближче серед інших наук до соціології злочинності стоїть *кримінологія*. Тоді, коли об'єктом її досліджень стають причини, умови і обставини, які ведуть до аморальних, протиправних і злочинних дій, вона входить у предметну галузь соціології. Близькою до цієї галузі є *соціологія соціальних відхилень* або *соціологія девіантної поведінки*, що вивчає форми поведінки, які відхиляються від соціальної норми, в т.ч. протиправну або деліквентну поведінку молоді, наркоманію, алкоголізм, проституцію, суїцид, аморальні та антидисциплінарні дії тощо.

Коли розглядають злочини в межах певних державно-правових норм, соціологія злочинності тісно пов'язана з *кримінальним правом*, коли йдеться про психологічні особливості здійснення тих чи інших видів злочинів – з *юримічною психологією*, в т.ч. кримінальною. Соціологія злочинності дає соціологічне трактування злочину і злочинності. **З соціологічної точки зору, злочин є діянням, що суперечить вимогам того або**

іншого провідного соціального інституту, який суспільство підтримує шляхом криміналізації цього діяння.

Таке визначення є функціональним за суттю, бо воно розкриває роль кримінальних заборон і покарання стосовно соціального порядку. Але воно не вичерпує соціологічних характеристик злочину. **Зі структурної точки зору, злочин можна розглядати як особливий тип соціальних відносин, де фігурують дві провідні сторони: злочинець і потерпілий.**

За способом здійснення усі соціальні взаємодії можна поділити на два класи: легальні і нелегальні зв'язки. **Легальний** тип зв'язків зовсім не свідчить про їх досконалість, навіть моральність. Експлуататорські зв'язки, відносини панування і пригноблення в тій чи іншій формі визнавалися протягом тисячоліть як легальні, тобто припустимі. Але в усі епохи був тип зв'язків, що не визнавався законом, хоча і міг бути дуже поширеним.

Кримінальні зв'язки належать до **нелегальних** взаємодій. Вони мають звичайну для соціальних відносин внутрішню структуру, вони дуже поширені, існують усталені форми, патерни як кримінальних дій, так і поведінки потерпілих.

Соціум злочинців, який постійно відновлює кримінальні стосунки, є достатньо помітним прошарком у кожному суспільстві, хоча не всі соціологи і політики схильні це помічати. На думку соціолога **Юрія Давидова**, у кожній соціальній системі, яка здатна на розвиток і стабільне функціонування, повинна бути дисгармонійна складова. Її роль і виконує злочинність. Зазначена складова суспільства має свій оптимальний розмір. В ситуації, коли дисгармонія занадто поширюється, у системі постає хаос, коли вона спадає нижче певного мінімуму – застій і стагнація. Дисгармонійна складова, вважає московський криминолог **Дмитрій Лі**, становить константу, яка дорівнює 5,6% усього населення країни.

Соціологічний сенс категорії «**злочинність**» полягає в тому, що цим терміном позначається вагомий соціальний факт, зв'язаний функціональними і причинно-наслідковими зв'язками з суспільством і різноманітними соціальними фактами та інститутами – рівнем життя, розміром безробіття, народними традиціями, кримінальною політикою держави, інститутами релігії й освіти, правоохоронною і пенітенціарною системами тощо. злочинність, як і народжуваність або смертність, є стохастичним процесом, тобто соціальний факт складається з випадкових і незапланованих подій, але підкоряється закону великих чисел і перетворюється у підсумку на стабільне явище, яке вже не залежить від волі бажань або настроїв окремих людей.

2. Історичний шлях і теоретичні набутки соціології злочинності

Засновником соціології злочинності можна вважати бельгійсько-французького вченого **Адольфа Кетле**. Він започаткував напрямок крими-

нально-статистичного аналізу злочинності. **Кетле** стверджував, що будь-який соціальний лад передбачає певну кількість і певний порядок злочинів, який випливає з його організації.

Пізніше французький соціолог **Еміль Дюркгейм** запропонував доволі парадоксальне тлумачення злочинності, яке так і не було термінологічно сприйняте науковою спільнотою. Він вважав важливою процедурою соціологічного дослідження розмежування нормальних фактів і соціальних патологій або відхилень. Злочинність в її пересічному розмірі для конкретно взятого суспільства **Дюркгейм** розглядав як нормальний факт, а різкі коливання рівня злочинності трактував як патологію. Ідея **Дюркгейма** зводилася до того, що злочинність існує завжди в усіх типах суспільств, у «спокійні» періоди її рівні по роках майже тотожні, отже, це є для суспільства певною соціальною нормою, яку не слід плутати з юридичною. Більше того, він дійшов висновку, що інститути права, моралі, релігії сформувалися такими, якими вони є, під тиском і через загрозу злочинності.

Далі соціологія злочинності розвивалася в межах т.зв. соціологічної школи в науці кримінального права. До неї зараховують антропологічну концепцію і теорію факторів.

В основу **антропологічної концепції** покладено ідеї **Чезаре Ломброзо**. Він висунув гіпотезу існування т. зв. природженого злочинця – це тип людини, яка приречена стати небезпечним злочинцем, вбивцею, насильником через свою спадковість і психофізіологічні особливості. Довкола гіпотези **Ломброзо** точилися гострі дискусії кілька десятиліть. Соціологи і кримінологи зійшлися на тому, що **Ломброзо** не зовсім коректно робив спостереження, обмірював черепи злочинців, і нібито ця гіпотеза не підтвердилася.

Сподвижник Ломброзо **Енріко Феррі** головним своїм завданням вважав розробку теми соціальної причинності чи етіології злочинності. Ідея полягала в тому, що впливати на рівень злочинності можна, усуваючи причини, які її породжують. Але попередньо треба було виявити причини, описати, зважити їх вплив на злочинність. Такий шлях привів до **теорії факторів**. Ця теорія пояснює злочинність у традиції детермінізму, за якого кожному явищу, змінам і тенденціям відповідає певна причина чи фактор. До уваги бралися кілька десятків факторів, які можуть впливати на злочинність, серед них – космічні (пора року, частина доби), кліматичні і фізичного оточення, антропологічні, медичні, демографічні і власне соціальні (економічні кризи і коливання цін, життєва проблема, майнова нерівність, стан освіти і релігії, професія, місце проживання, пристрасть до алкоголю, бродяжництва, азартних ігор тощо).

Методологія детермінізму виявилася недосконалою. У складних системах, до яких належить і суспільство, даремно шукати первинних і вирішальних факторів, бо усі елементи системи скріплено павутиною прямих

та зворотних зв'язків. Тому постала проблема подальшої теоретичної інтерпретації злочину і злочинності, яка вирішувалась в межах соціологічного напрямку в кримінології, який абсолютно домінував у США, де власне кримінологія розглядається як соціологія злочинності. Саме в американських університетах були створені майже всі відомі соціологічні пояснення злочинності. Їх можна звести до трьох груп або напрямів:

- 1) трансмісійні концепції;
- 2) теорії соціальної напруги;
- 3) теорії контролю.

Трансмісійні концепції постали на методологічному фундаменті теорії наслідування **Габріеля Тарда**. За **Тардом**, злочин є актом пристосування і наслідування, який через свою простоту і невибагливість знаходить широке поширення у суспільстві. У теорії диференційної асоціації **Едвіна Сазерланда**, яка належить до цього напрямку, поширення злочинності розглядається як процес навчання і передачі кримінального досвіду, як культурна трансмісія, як інтеракція. Доповнює цю теорію концепція конфлікту культур **Торстона Селліна**, за якою суспільство поділено на достатньо ворожі соціальні кола, де чинні власні соціальні норми. Представники цих кіл не переступають заборони групи, до якої належать, а порушують норми інших груп. Поняття «злочинець» є ярликом, що навішує одна група на представників іншої.

Теорії соціальної напруги засновані на ідеях **Еміля Дюркгейма** стовно аномії в суспільстві і пов'язують злочин із соціальним статусом індивіда та певними соціально-психологічними явищами сучасного життя. Прикладами цих теорій є теорія соціальної аномії **Роберта Мертона**, теорія аномії і соціальної дезорганізації **Альберта Коена**, теорія деліквентного дрейфу **Девида Матза**, загальна теорія напруги **Роберта Агню**.

Теорії контролю поділяються на два типи:

- 1) *теорії соціального контролю*, що пояснюють злочинність як результат діяльності державних установ і офіційних зовнішніх чинників контролю;
- 2) *теорії саморегуляції*, в основі яких лежать психоаналітичні ідеї **Зігмунда Фрейда** і теорія соціальної дії **Толкотта Парсонса**.

3. Актуальні емпірико-соціологічні дослідження злочинності

Соціологія злочинності залишається переважно емпіричною дисципліною, яка ставить на меті збирати й обробляти дані, що стосуються злочинів у країні і злочинності, розробляти на цій основі висновки і рекомендації на адресу політичного керівництва і правоохоронних органів, наукової і широкої громадськості.

Одним із напрямів сучасної соціології злочинності є дослідження соціуму злочинців, професійної і організованої злочинності, кримінальної

субкультури. Наприклад, з'ясувалися структурні особливості організованої злочинності в Україні. На відміну від жорстко централізованих мафіозних структур, які характерні для Америки, структура організованої злочинності в Україні має горизонтальний профіль. Декілька нечисельних угруповань діють на певній території, можуть підтримувати між собою «професійні» контакти, але залишаються автономними; вони сплачують частку прибутків місцевому авторитету для того, щоб мати певний статус у кримінальному світі, бути нібито «легальними» в очах криміналітету, а в разі потреби – звернутися за захистом.

Ще одним напрямом конкретно-соціологічних досліджень є тема «темного» числа злочинів або **латентної злочинності**. Розрізняють *природну* і *штучну* латентність: перший тип латентності пов'язаний з тим, що потерпілі з різних причин не звертаються до правоохоронних органів, другий є показником укриття поліцією злочинності від реєстрації.

Лекція 10.
СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

План лекції

- 1. Сутність та зміст соціології законодавчої діяльності.**
- 2. Характеристика соціологічного механізму законотворчості.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Сутність та зміст соціології законодавчої діяльності

Соціологією законодавства можна визначити, як комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення законодавства.

Об'єктом вивчення законодавчої соціології є законотворчість. Усі існуючі визначення законодавства можна умовно поділити на дві групи. Першу утворюють так звані техніко-юридичні інтерпретації, які визначають законотворчість як різновид правотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно-правового акту. Тобто за змістом законотворчість збігається із законодавчою процедурою, яка визначається інструкціями, конституційними законами.

У сучасних умовах в демократичних країнах законодавча процедура суттєво не відрізняється і складається з таких етапів:

- 1) законодавча ініціатива, підготовча частина закону та його розгляд у відповідних структурах законодавчого органу;
- 2) обговорення законопроекту в законодавчому органі у першому читанні;
- 3) голосування по законопроекту та його сприйняття;
- 4) опублікування закону.

Інший підхід походить з предметної галузі соціології права і спирається на розуміння даного явища як одного з різновидів соціального процесу. При цьому зміст процесу визначається шляхом виокремлення таких його елементів, як соціальні об'єкти, на відміну їх техніко-юридичного інтерпретування, соціальні потреби. Для системного осмислення структу-

ри законотворчого процесу використовується поняття «*соціальний механізм законотворчості*».

Предметом вивчення законодавчої соціології є закономірні взаємодії в соціальному механізмі законотворчості. До складу соціального механізму законотворчості входять, з одного боку, процедура функціонування законотворчого органу, що формується з певною метою і відповідно до пануючої політико-правової доктрини, а з іншого – інтереси, потреби, поведінка людей, прямому регулюванню не піддаються.

Законодавча соціологія має теоретичне і прикладне значення.

Теоретична функція законодавчої соціології полягає в накопиченні та методологічному узагальненні знань про соціальні закономірності законотворчого процесу, що виявляється як причинні зв'язки в механізмі суб'єктів цього процесу. Саме тому законодавча соціологія має методологічне значення для тих спеціальних юридичних дисциплін, об'єктом пізнання яких також є законотворчість.

Проте законодавча соціологія має і прикладне значення. **Прикладна функція законодавчої соціології реалізується через низку окремих процедур чи методів, що орієнтовані на вирішення окремих конкретних завдань законотворчого процесу.** Серед них найбільше значення мають такі:

1) **діагностика суспільних проблем,** оцінка їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання. Такі дослідження досить часто проводяться як вивчення громадської думки, оскільки саме громадська думка дає уявлення про суперечності реального життя і, відповідно, що потребує в їх правовому регулюванні;

2) **моделювання ситуацій впровадження закону,** предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ. Найбільш доцільними такі моделі є для тих галузей права, де характеристики процесів піддаються кількісному впровадженню;

3) **прогнозування процесу законотворення,** тобто роботи законодавчого органу та поведінки всіх інституційних учасників. Метою таких методів є раціоналізація дій останніх за допомогою впровадження такої риси як передбачуваність;

4) **соціологічна експертиза законопроекту** визначає перш за все відповідність законопроекту суспільним потребам, тобто оцінки можливості його адекватного сприйняття та впровадження. Найбільш поширеним способом є вивчення громадської думки щодо концепції чи конкретних норм законопроекту;

5) **оцінка соціальної ефективності законотворчості,** тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах.

2. Характеристика соціологічного механізму законотворчості

Законодавча соціологія розглядає законотворчість як соціальний процес, а закон як соціальне явище.

Законотворча діяльність у процедурному плані може бути поділена на сім стадій, що відтворюють логіку формування закону:

1) порівняльний аналіз законодавства різних країн з метою виявлення правових стандартів вирішення проблеми, узагальнення досвіду втілення нових норм життя, визначення можливих наслідків;

2) аналіз можливості використання правових засобів регулювання певної сфери соціального життя, визначення обмежень дії закону в цій сфері;

3) адекватний аналіз чи діагностика ситуації, що має бути врегульована законом. Такий аналіз має проводитись на основі методів соціальних наук, давати пояснення уявлень про ситуацію;

4) дослідження цінностей, причому не тільки ціннісних домінант пересічних громадян чи еліт, але й тих верств населення, чії орієнтації будуть інноваційними чи консервативними щодо нового закону;

5) визначення гіпотез щодо регуляції обраної сфери. Саме на цій стадії виявляється рівень теоретичної обґрунтованості законотворчого процесу. Адже якщо відсутні теоретичні узагальнення щодо оптимальних методів правового регулювання, вони беруться зі сфери професійного досвіду, а досить часто здорового глузду, ідеології тощо;

6) об'єднання всього накопиченого на попередніх стадіях і створення плану законотворчої діяльності, а також концепції законотворчого акта;

7) безпосередня законопроектна діяльність, що має суто технічний характер і часто досить детально регламентована як одна із базових процедур діяльності законодавчого органу.

Одним із завдань соціологічного пізнання законотворчості є виявлення та аналіз соціальних факторів, що проявляються на різних рівнях соціального механізму законотворення та на різних стадіях законотворчого процесу. Комплекс основних соціальних факторів законотворчого процесу може бути розділений на об'єктивні і суб'єктивні фактори.

До об'єктивних соціальних факторів законотворчості можуть бути віднесені:

1) економічний, що фіксує стан та можливості розвитку виробництва, обігу, фінансової системи країни;

2) природний, що характеризує загальноприродні умови (географічні, кліматичні, ресурсні);

3) демографічний, який визначають статеві та вікові структури народонаселення, рівень урбанізації, а також інші явища та процеси.

Ця група факторів має об'єктивний характер у тому розумінні, що вони формуються як зовнішнє середовище конкретної ситуації законотворення.

До суб'єктивних факторів відносять:

- 1) політико-правовий, який вимагає вихідні принципи конституційного устрою країни, принципи правової системи;
- 2) ідеологічний, який визначає світоглядні основи поведінки суб'єктів законодавчої діяльності, рівень правової та політичної культури;
- 3) національний, який фіксує національні звичаї;
- 4) соціокультурний, що характеризує культурний та освітній рівень;
- 5) ціннісно-психологічний, який виражає орієнтації основних соціокультурних груп у політико-правових відносинах.

Окрім аналізу факторів, важливе значення в процесі законотворчості має виявлення мети закону

Мета закону – це усвідомлюваний та бажаний результат впливу права на суспільні відносини. Мета закону та законопроекту виявляється двома шляхами:

- 1) дослідженням громадської думки;
- 2) проведенням експертизи.

Важливим структурним елементом соціального механізму законотворчості є суб'єкти даного процесу. Вони поділяються на первинні і вторинні. *Первинними* є соціальні спільноти. *Вторинними* є ті інституційні утворення, які реалізують соціальні інтереси: державні органи, політичні та неполітичні об'єднання громадян тощо.

З існуванням первинних суб'єктів та механізмів, що виражають їх інтереси на рівні законотворчості, пов'язана необхідність виокремлення такого феномена, як **«уявне право»** або **«інфраправо»**, тобто **ідеалізованих правових уявлень, що підсумовують соціальний досвід соціальних груп та верств і виражають їх уявлення про оптимальні форми і шляхи нормативного регулювання в суспільстві.**

Біля витоків законодавчої соціології стоять **Герберт Спенсер, Леслі Уорд і Жан Карбоньє**, які вважали, що соціологи можуть сприяти покращенню функціонування законодавчих норм. **Спенсер** підкреслював, що бід, завданих невігласами-законодавцями, набагато більше, ніж їх завдали невігласи-лікарі. **Уорд** наголошував, що **«законодавець має бути соціологом»**. Згідно із цією тезою, законодавець не має права приступати до роботи за відсутності знань про ті соціальні процеси, в які він втручається. Він мусить розуміти структуру суспільства, його функціонування, постійно вивчати причинно-наслідкові зв'язки між людьми; знати, що кожен закон, спрямований на зміну людської поведінки, поступово змінює і саму природу людини.

Лекція 11. СУДОВА СОЦІОЛОГІЯ

План лекції

- 1. Сутність і зміст судової соціології.**
- 2. Судовий процес як соціальна взаємодія.**
- 3. Соціальна ефективність правосуддя.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОМ Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Сутність і зміст судової соціології

Судова соціологія – це комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення правозастосувальної діяльності судових органів.

Об'єктом вивчення судової соціології є правосуддя. Розрізняють юридичне і соціологічне розуміння правосуддя. У юридичному розумінні правосуддя – це самостійний вид державної діяльності, яка полягає в тому, що особливий незалежний орган держави, суд, розглядає в запроваджених законом процесуальних формах і вирішує на підставі закону, своєї правосвідомості та внутрішнього переконання справи, ухвалюючи від імені держави рішення (вироки, постанови, ухвали) про захист і поновлення права, що порушене, а за необхідності – і про застосування санкцій до винного, про відсутність правопорушення, яке передбачалось, і незастосування санкцій, а також про наявність чи відсутність юридично значущих фактів (з цивільних справ); при цьому виконання зазначених рішень після набуття ними чинності забезпечується можливістю державного примушування.

У соціологічному розумінні правосуддя – це свідома, цілеспрямована діяльність людей (суддів), які правомочні вирішувати долі інших людей (обвинувачуваних, позивачів, відповідачів тощо), вступати при цьому у складні зв'язки з численними учасниками судочинства, не рідко зацікавлених у результатах справи, отримувати від них необхідну інформацію та розв'язувати соціальні конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян.

Предметом вивчення судової соціології є соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності, його місце і значення у більш широкій державній і соціальній системах.

Застосовуючи норми права, суд здійснює функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однакової поведінки громадян відповідно до правових приписів. Суд захищає такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає шкоди суспільству. Обумовлені цими потребами індивідуальні інтереси і суб'єктивні цілі заохочуються і захищаються судом.

Соціальний контроль, який здійснюється судом, розповсюджується не тільки на громадян, але і на службовців, які вирішують правові питання про позбавлення громадян певних соціальних благ або про надання останніх громадянам, наприклад, при незаконному звільненні з роботи, помилках у списках виборців тощо.

2. Судовий процес як соціальна взаємодія

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем, судовий процес – як соціальна взаємодія.

Судовий процес як соціальна взаємодія має такі аспекти:

1) в основі судового процесу лежить соціальний за змістом конфлікт, що прийняв юридичну форму. Цей соціальний конфлікт, набуваючи юридичного статусу, все ж зберігає свою соціальну природу, а тому юридичні факти, які підлягають судовому розгляду мають подвійну природу – як оцінюване правом явище і як певна сторона соціального конфлікту. Лише розширивши соціальну природу конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може прийняти по-справжньому правове і соціально значуще рішення;

2) суб'єкти судових правових правовідносин мають подвійну природу. У них органічно поєднуються соціальні і процесуальні характеристики, які відбивають, з одного боку, їх роль у судовому процесі, а з іншого – їх місце у соціальній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Врахування і подолання цих суперечностей з метою досягнення правового і соціально ефективного рішення є одним із найбільших складних, але неминучих суспільних вимог до суду;

3) наявність соціально-психологічної взаємодії суб'єктів судового процесу. При винесенні колегіального судового рішення, наприклад судом присяжних, соціально-психологічні закономірності «працюють» у чистому вигляді. Крім того, при будь-якій формі винесення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування у процесі колегіального рішення, і на індивідуальну пере-

конаність судді завжди впливають певні соціальні фактори. І щоб судочинство було правовим і справедливим, не можна ці фактори ігнорувати і відкидати;

4) наявність процесуальних конфліктів, які врешті-решт, є соціальними за своєю природою. Наприклад: яким чином і чому саме так слідчий домагається свідчень? Чим пояснюється неявка до суду? З якої причини даються неправдиві свідчення? Ці проблеми мають глибокий соціальний контекст, і суддя, аби успішно керувати соціальною взаємодією учасників судового процесу, має розуміти соціальний підтекст цих і подібних проблем у процесі розгляду конкретних судових справ. Ігнорування цього боку справи може негативно вплинути на правовий характер протікання судового процесу і самого судового рішення;

5) однією із фундаментальних засад соціальної взаємодії в судовому процесі є презумпція знання права. У реальному житті такі знання дуже різні, а інколи майже відсутні. Це є одним з проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб подолати цю нерівність й існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, але і соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі;

6) взаємодія є формою спілкування із зовнішнім суспільним середовищем судового процесу. Суд ніколи не є ізольованим від суспільства та його локальних проблем. На рішення суддів, тією чи іншою мірою впливають традиції, громадська думка, конкретна соціальна ситуація, стан системи державної влади тощо. Нереально абсолютно відкидати і не враховувати цей вплив. Але при цьому існує однозначна вимога – ніщо зовнішнє не повинно вплинути на правовий і справедливий характер суду і його рішень.

Зазначені аспекти судового процесу як соціальної взаємодії набувають значущості і можуть бути враховані за умови, що вони забезпечують справедливий характер суспільства. З точки зору соціальної взаємодії і соціальної злагоди, основоположне значення мають **три принципи справедливого процесу**.

Першим з них є **нейтральність і неупередженість суддів**.

Другим принципом чесного процесу є у судочинстві є **надання можливості викласти свої факти та свої позиції всім зацікавленим учасникам судового процесу**.

Третій принцип – **публічність**. Цей принцип передбачає публічність усно проведених слухань справи до постанови суду та публічність виголошення присуду. Саме тому цей принцип можна вважати однією із гарантій правового і справедливого судового рішення.

3. Соціальна ефективність правосуддя

Судова соціологія забезпечує соціологічну експертизу і соціологічне тлумачення закону.

Соціологічна експертиза законів – це оцінка соціальної обґрунтованості пропонованих правових норм, прогнозування їх соціальних наслідків і ефективності їх дії.

Соціологічне тлумачення законів – це роз'яснення глибинної суті правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього.

Існують **розширювальне чи реформістське тлумачення**, коли стара норма співвідноситься з новими явищами, з фактичним станом справ, з практикою та **обмежувальне чи консервативне**, коли суддя спирається лише на старе тлумачення норми.

Важливе місце в судовій соціології посідає дослідження судових помилок. **Судова помилка** – це хибна у думці та діях правосуддя, у розумінні мотиву злочинного діяння, у його кваліфікації і винесенні вироку. У практиці судочинства, на думку західних соціологів, це кожен п'ятий випадок.

Належну увагу судова соціологія приділяє вивченню ефективності правосуддя. Можна визначити **три рівні вивчення ефективності правосуддя**.

На першому рівні аналізуються повнота встановлення предмета доказування, взаємовідносини суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші проблеми застосування судом норми права.

Другий рівень вивчення ефективності правосуддя характеризується соціологічним, психологічним, етичним підходами до вивчення особи суддів, а також вивчення об'єктивних умов, за яких проходить службова діяльність і взагалі все життя судді.

Третій рівень вивчення ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової діяльності та дією соціально-економічних, політичних, ідеологічних, наукових гарантій загальних для всіх видів державної діяльності.

Ефективність правосуддя залежить від умов, за яких відбувається судова діяльність. Вивчення та свідомо зміна цих умов сприяє підвищенню якості судочинства. Серед соціальних умов, які впливають на якість судочинства, повинні насамперед вивчатися проблеми соціального планування та наукової організації роботи є судді. Одна з таких проблем – визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Результати досліджень свідчать, що скасування та змінення вироків перебуває у залежності від зростання службового навантаження.

Низка соціологічних матеріалів і статистичних даних свідчать про необхідність удосконалення, обґрунтування як існуючої чисельності судових кадрів, так і динаміки їх зростання.

Прагнення до економії часу при надмірному навантаженні судді часом призводить до процесуальних порушень. Так, не дотримуються необхідні процесуальні терміни, формально проводяться віддання до суду, немотивовано викладаються у вирок висновки суду.

Статистичні дані доказують, що кількість справ, які надходять до суддів, не завжди пов'язана з густотою населення, територіальною поширеністю та сферою діяльності суддів. Основою планування розвитку та розподілу контингенту суддів мають бути експериментально встановлені середні витрати часу для усієї маси справ за певними категоріями та видами злочинів можуть служити реальним мірилом їх трудомісткості.

Розглядаючи організацію діяльності суддів, слід виділити проблему функціонального розподілу суддів. Дані соціологічних досліджень свідчать, що якість діяльності суддів за умови спеціалізації вища. Спеціалізація економить час суддів і є більш раціональним методом праці.

Лекція 12.
СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

План лекції

- 1. Сутність і зміст соціології правозастосування.**
- 2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності та її умови.**
- 3. Фактична діяльність правозастосування.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П. Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Сутність і зміст соціології правозастосування

Соціологія правозастосування – це комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення правозастосувальної діяльності.

Об'єктом вивчення соціології правозастосування є правозастосувальна діяльність.

Під правозастосувальною діяльністю розуміється владна діяльність державних органів і посадових осіб, що здійснюється з метою прийняття спеціальних рішень, спрямованих на виникнення, зміну та припинення конкретних відносин. Рішення, яке вони приймають, називається актом застосування норм права або правозастосованим актом. Державні органи та посадові особи, які здійснюють правозастосовну діяльність, називаються правозастосовними. Специфіка правозастосування полягає в тому, що його здійснюють не довільно, за суб'єктивним бажанням, а на підставі і відповідно до чинного законодавства.

Правозастосувальній діяльності притаманне те, що на цій стадії правового регулювання здійснюють соціально-правовий контроль. **Цей контроль характеризується такими ознаками:**

1) діюча норма закріплює лише загальні риси відповідного правовідношення. Акт застосування норм права конкретизує її стосовно життєвих обставин, покладених в основу справи і містить рішення про те, яке конкретне правовідношення породжує ці обставини. Суб'єкт правозастосування, від імені держави, дає юридичну оцінку відповідним життєвим обста-

винам і розв'язує суперечливі моменти між учасниками правовідношення, що породжується ними;

2) суб'єкт правозастосування у акті застосування норм права закріплює конкретні права і обов'язки учасників правовідношення. Приймаючи рішення, він не просто механічно підводить конкретні обставини під загальну норму права, а, здебільшого, з урахуванням специфіки обставин, що розглядають, самостійно визначає зміст прав і обов'язків учасників правовідношення;

3) акт правозастосування, що вступив у законну силу, є загальнообов'язковим і підлягає неухильному та беззастережному виконанню зобов'язаною стороною. У випадку невиконання або неналежного виконання цих обов'язків можливе звернення до компетентних державних органів з вимогою застосувати засоби державного примусу до особи, яка не виконала свій обов'язок, закріплений правозастосованим актом.

Завдяки правозастосовній діяльності знімаються будь-які перепони в реалізації норм права і суб'єкти виконують свої суб'єктивні права, які вони самі своїми діями до прийняття правозастосованого акту реалізувати не можуть. В цьому і полягає безпосередня мета правового регулювання і одночасно в цьому полягає його соціальна цінність.

Загальну мету правозастосування конкретизовано в окремих цілях і реалізовано в функціях. Для того, щоб прийняти рішення, яке б органічно доповнювало і повністю відповідало нормам діючого законодавства, **правозастосування мусить реалізувати три взаємопов'язані цілі:**

1) забезпечити достовірне та повне встановлення всіх потрібних по справі життєвих обставин;

2) не допустити порушень вимог закону, прав і свобод громадян, інших осіб;

3) приймати рішення, які задовольняють вимоги законності, доцільності і справедливості.

Предметом вивчення соціології правозастосування є дія правозастосування у соціальному механізмі правового регулювання. У цьому механізмі правозастосування виконує три **функції:**

1) здійснення управлінської діяльності. У формі правозастосованих актів державні органи та посадові особи приймають виконавчо-розпорядчі рішення про здійснення будь-яких дій державних органів, організацій, закладів, органів місцевого самоврядування на користь конкретного громадянина, іншої особи. Правозастосований акт підтверджує наявність права в конкретної особи на те чи інше благо, визначає орган, заклад, організацію, які зобов'язані задовільнити інтерес правової особи, міру накладеного обов'язку, засоби і способи його виконання;

2) здійснення діяльності по виявленню та запобіганню адміністративних правопорушень, а також розгляду органами виконавчої влади чи ор-

ганами місцевого самоврядування справ за фактом здійснення адміністративних проступків і притягненню винних осіб до юридичної відповідальності. Вона включає в себе і діяльність державних органів виконавчої влади з розгляду скарг і заяв громадян на дії та рішення державних органів і посадових осіб;

3) у формі правозастосування здійснюються функції правосуддя. Як самостійні гілки державної влади суди здійснюють судову владу через конституційне, цивільне, адміністративне і кримінальне судочинство. Соціальна реалізація цієї форми правозастосування виражається в тому, що суди розв'язують юридичні конфлікти, що виникають між учасниками конкретних правовідносин, притягують до відповідальності осіб, які вчинили злочин, адміністративні чи цивільно-правові проступки.

2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності та її умови

Суб'єктами, які здійснюють правозастосувальну діяльність, виступають або органи, державні чи місцевого самоврядування, або посадові особи. При цьому посадова особа є первинним суб'єктом, який здійснює правозастосувальну діяльність. Рішення, що приймає окрема посадова особа, так і рішення, яке виходить від органу держави, приймає посадова особа з тією лише різницею, що у першому випадку його прийнято одноособово, а в другому – колегіально. Тому успіх правозастосувальної діяльності залежить насамперед від людей, які за своїми професійними якостями, ціннісними орієнтаціями та іншими морально-естетичними і психологічними характеристиками здатні здійснювати владні повноваження посадові особи, готувати і приймати закони, обґрунтовані та справедливі правозастосовні акти.

Серед якостей, наявність яких є необхідною умовою успішної діяльності посадової особи в сфері правозастосування найчастіше називають професіоналізм, високу міру відповідальності, захопленість і задоволеність роботою, престиж закону і законності, дисциплінованість і охайність. Ефективна правозастосувальна діяльність залежить не лише від професійних та інших особистісних якостей правозастосовника, а і від конкретно-історичних умов, за яких здійснюється ця діяльність. Конкретно-історичні умови, які безпосередньо впливають на правозастосовну діяльність, за сферою дії можна поділити на три влади: загальні, галузеві, локальні.

Під загальними умовами правозастосувальної діяльності мають на увазі ті умови, які діють на всій території країни.

В сукупності цих умов особливого значення набувають рівень розвитку економіки, політики, науки, освіти і культури. Їх називають галузевими умовами.

Локальні умови – це безпосереднє середовище, в якому діє окремий орган правозастосування або посадова особа. Їх можна поділити на чотири види:

1) **територіально-географічні умови**, зокрема, географічне розташування регіону, природно-кліматичні умови, вид населеного пункту в якому діє правозастосовний орган;

2) **соціально-демографічні умови**, що характеризують чисельність і кількість населення регіону, його національний склад, структуру, зайнятість населення, рівень злочинності та інших правопорушень, розвиненість засобів комунікації та інших об'єктів інфраструктури;

3) **соціально-економічні умови**, що характеризують матеріальний бік діяльності органу правозастосування, в тому числі приміщення, яке він займає, санітарно-гігієнічні умови праці, забезпечення органу транспортними засобами, комп'ютерами та іншими засобами організаційної техніки, рівень заробітної плати працівників, інші спеціальні пільги і гарантії;

4) **організаційні умови діяльності**, зокрема, структура та кадровий склад правозастосованого органу, порядок його діяльності, розподіл функцій між його окремими структурними підрозділами і посадовими особами, а також форми та методи координації діяльності цих підрозділів і посадових осіб, інтенсивність роботи.

3. Фактична діяльність правозастосування

Під фактичною діяльністю суб'єктів правозастосування мають на увазі конкретні дії, які здійснюють правозастосувальні органи і посадові особи в процесі розв'язання юридичних справ.

Залежно від завдань, які розв'язують правозастосовні дії поділяють на три види:

1) **рухові дії**. Здійснюють з метою отримання будь-якого матеріального результату, наприклад, обшук, вилучення документів, конфіскація майна, написання протоколу, допит свідків;

2) **пізнавальні, розумові дії**. Здійснюють з метою отримання правозастосувальником знань про обставини справи, їх оцінка і прийняття рішень у справі;

3) **соціально-комунікативні дії**. Здійснюють з метою встановлення соціальних зв'язків з іншими учасниками юридичної справи, яку розглядають. Серед цих зв'язків профілюючими є зв'язки правозастосувальника із заявником, потерпілим, іншою особою, яка виступає ініціатором розгляду відповідної справи, свідками, експертами, правопорушниками, а також державними органами і посадовими особами, які беруть участь у справі.

Залежно від ставлення до встановленої процесуальної форми діяльності, а також і до норм матеріального права, ступеня правової активності можна умовно виділити чотири типи правозастосовників:

1) **законник**. Для працівників цього типу характерні активна і результативна діяльність, неухильне дотримання чинних норм матеріального і

процесуального права. Правозастосовні акти, які він приймає, не мають помилок і повною мірою відповідають принципам законності, доцільності та справедливості;

2) **обачливий**. Працівники цього типу прагнуть зняти з себе особисту відповідальність за хід розгляду справи і прийняті результати; більшу частину своїх дій і рішень приймають лише за згодою свого керівництва або вищих органів, а від учасників справи вимагають документи, які навіть не стосуються справи, або виконують зайві дії. В кінцевому результаті все це призводить до тяганини і бюрократизму;

3) **юридичний нігіліст**. У діяльності правозастосовників цього типу цього типу допускаються відступи від чинних процесуальних норм з метою спрощення порядку розгляду справи і прискорення у ній провадження. Свої відступи від процесуальної форми правозастосовник мотивує тим, що він, як професіонал здатен швидко оцінювати суть справи, володіє інтуїцією і не потребує проведення всіх процедур, яких вимагає закон;

4) **корупціонер**. Цей суб'єкт правозастосування, який за хабар у вигляді грошей, цінних паперів, майна або вигоди майнового характеру свідомо допускає порушення норм матеріального і процесуального права, приймає необгрунтовані законом рішення на користь особи, що дала хабара. Дії цієї категорії правозастосовників несумісні з цілями законодавчої і правозастосовної діяльності, завдають істинної шкоди інтересам суспільства, держави і особистості. У випадку виявлення фактів корупції винні особи підлягають кримінальній і дисциплінарній відповідальності.

Лекція 13.
СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

План лекції

- 1. Сутність і зміст соціології кримінального права.**
- 2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон.**
- 3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри. – М.: ИНФРА-М, 2005.

Виклад лекції

1. Сутність і зміст соціології кримінального права

Соціологія кримінального права – це комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, який розглядає кримінально-правові інститути та норми в їх суспільно-економічній обумовленості, в процесі їх функціонування у суспільстві та у зв'язку з їх суспільною ефективністю.

Об'єктом вивчення соціології кримінального права є кримінально-правові явища як момент існування суспільства. Вони розглядаються крізь призму законів соціології та в системі її категорій.

Предметом вивчення соціології кримінального права є соціальний механізм дії кримінально-правових норм. У межах предмета соціології кримінального права, **по-перше**, досліджується соціальна обумовленість кримінально-правових інститутів та їх відповідність потребам суспільства. Суспільні відносини у цьому випадку розглядаються з погляду можливого замаху на них окремих членів суспільства. Система суспільних відносин та їх різновиди досліджуються тут в аспекті, який дозволяє встановити, чому ті або інші соціальні умови підштовхують окремих людей посягати на пануючий суспільний лад та чому така поведінка взагалі можлива. Вивчення суспільних відносин за такого підходу має виявити особливості соціальних умов життєдіяль-

ності, що зумовлюють саме ці, а не інші способи посягання індивідів на суспільний лад.

Результати такого дослідження допомагають визначити, чи всі можливі різновиди таких посягань передбачені чинним кримінальним законом, якою мірою вони відповідають змісту тих складів злочинів, які увійшли до кримінального кодексу. Крім того, розгляд складів злочинів надає об'єктивний соціальний критерій для науково обгрунтованої оцінки ступеня суспільної небезпеки злочинів залежить від того, на який саме вид суспільних відносин вони посягають та яку соціально значущу шкоду можуть заподіяти.

По-друге, до предмета соціології кримінального права входить процес функціонування кримінально-правових норм у суспільстві. Це передбачає дослідження виконання кримінально-правових вимог людьми, які реально включені у суспільне життя і тому мають об'єктивні соціальні характеристики. Залежно від місця, що його посідають у соціальній структурі люди та соціальні групи виявляють неоднакове ставлення до кримінально-правових заборон. Вивчення специфіки суспільних властивостей, їх інтенсивності та сполучень у різних соціальних груп дозволяє визначити ступінь їх криміногенності та надати належним державним та громадським органам інформацію для розроблення диференційованих заходів, з урахуванням соціального складу населення.

По-третє, предмет соціології кримінального права становить соціальні наслідки дії норм кримінального права, їх ефективність. Ця ефективність розглядається тут не тільки як наявний результат впливу на свідомість населення кримінально-правових заборон. Вона вивчається як ефект керування соціальними процесами, тобто такого керування, яке не обмежується формулюванням та функціонуванням норм кримінального права, а і вимагає визначення соціальних цілей у сфері галузі боротьби зі злочинністю, а також планування цієї боротьби та вибір відповідних соціально-економічних, політичних і юридичних засобів для реалізації цих цілей та оцінку результатів вжитих засобів.

Ефективність дії кримінально-правових норм як результат керування соціальними процесами виявляється, насамперед, у сфері превентивної діяльності держави, тобто попередження злочинів. У сфері ж правозастосовної діяльності вона виступає, перш за все, як ефективність кримінального покарання.

2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон

Суспільна небезпека впливу має суперечливий характер. У вчинку можна виділити його фактичний склад та його соціальну сторону. **Фактичний склад** – це дія або відсутність дії; **соціальна сторона** – це пося-

гання на існуючий правопорядок. Завдання удару при нападі та завдання такого самого удару при відбитті нападу може потягти і в тому, і в іншому випадку завдання тяжкого тілесного ушкодження, але внаслідок різниці соціальної характеристики при одному і тому самому фактичному складі у першому випадку маємо – злочин, тобто суспільно небезпечну дію, а у другому – необхідну оборону, тобто суспільно корисну дію.

Суспільна ознака злочинного вчинку – його загроза існуючому правопорядку – об'єктивно існує та може бути розпізнана шляхом з'ясування шкідливого, негативного значення для розвитку та зміщення суспільних відносин і охорони прав та інтересів громадян.

У суспільних явищах завжди слід розрізняти їх фактичні риси та їх суспільну характеристику, соціальний зміст. Суспільна небезпека вчинку, як і будь-яка суспільна характеристика, є такою, що утверджується чи не утверджується тільки в наслідок включеності цього впливу у зв'язки та відносини конкретно історичного суспільства.

У будь-якому суспільстві існують власні визнані межі індивідуальних можливостей. Ці межі обов'язково структуровані, тобто кожна мета має свої засоби досягнення, а кожен засіб має свої цілі, для досягнення яких, він може бути використаним. **Злочин являє собою порушення цієї структури, тому що у злочинній поведінці мета та засоби, мотиви та дії перебувають, з погляду суспільства, у ненормальному співвідношенні.** Під впливом різних обставин окремі індивіди сприймають особисті межі можливостей не так, як суспільство, тобто суб'єктивно розширюють чи звужують межі мотивів та дій, мети та засобів її досягнення, та відповідно змінюють співвідношення між ними, відхиляючись від визнаного стандарту.

Якщо особистість не розглядає владу як відповідальність, то влада набуває в її очах властивостей інструмента, яким вона може розпоряджатися за своїм бажанням, що суперечить соціальному призначенню влади і є передумовою посадового злочину. Розширення поняття влади або інша зміна у сприйнятті елементів соціальної реальності створює основу для зміни структури індивідуальних меж можливостей та виходу за визначені суспільством їх рамки.

Вид злочину являє собою особливу поведінкову структуру. Особливість цієї структури полягає у соціальному дисонансі мотивів та дій. Соціальний дисонанс мотивів та дій здатен спричиняти шкоду соціальним цінностям шляхом психічного або фізичного впливу на людей, фізичного впливу на речі або розриву суспільного зв'язку через зміни суб'єктом свого соціального статусу, невиконання покладеного на нього обов'язку, видання неправомірного акта.

Соціологія кримінального права поділяє злочини на три великих класи:

1) злочини, які посягають на загальні передумови життєдіяльності людини(охорона життя, здоров'я, недоторканність особистості);

2) злочини, які посягають на економічну основу колективного буття людей, насамперед – злочини проти власності;

3) злочини, які посягають на політичну основу суспільства, принципи державного управління і правопорядок.

Це дозволяє зрозуміти соціальну обумовленість основ кримінальної відповідальності, що закріплені в законі як необхідні передумови проголошення особи злочинцем та призначення йому покарання. Між соціально дисонансовою поведінкою, що являє собою суспільну небезпеку, та кримінальною заборонаю, що оголошує таку поведінку злочинною, стають державні міркування, які відбивають плюси та мінуси криміналізації. За наявності суспільної небезпеки, що породжує потребу у кримінально-правовому впливі, встановлення, зміна або скасування кримінально-правової заборони, пов'язані з його допустимістю у політичному, моральному та юридичному плані, а також з правовими організаціями, економічними можливостями його реалізації та соціальними наслідками.

У суспільстві складаються два типи соціальних норм:

1) **норми-цілі**, які закріплюють та стимулюють зразки поведінки, що сприяють відтворенню суспільних відносин;

2) **норми-межі**, що намагаються за допомогою різних санкцій виключити із суспільного життя поведінкові акти, які перешкоджають нормальному функціонуванню соціального організму. З усіх юридичних норм-меж найважливішими є норми кримінального права, що містять перелік найбільш небезпечних для суспільства діянь – злочинів.

2. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності

Вивчення соціального механізму дії кримінально-правових норм передбачає дослідження соціальних умов, які знаходяться поза правовим механізмом, середовище його функціонування та соціальні фактори і процеси, що включені у цей механізм, як елементи соціального механізму.

Дії кримінально-правових норм можуть бути розглянуті як:

1) **суто кримінально-правова норма**, що містить юридичну заборону і санкції за можливе її порушення та висловлює з певним ступенем точності закономірності суспільного розвитку, потреби соціальних груп та особистостей;

2) **суспільний індивід**, ставлення якого до кримінально-правової норми визначається його соціальними властивостями та усією сукупністю соціально значущих факторів.

Це дозволяє виділити **шість основних варіантів поведінки, значущої з погляду кримінально-правової норми:**

- 1) знає – приймає – дотримується;
- 2) знає – не приймає – не дотримується;
- 3) не знає – не дотримується;
- 4) знає – не приймає – дотримується;
- 5) не знає – дотримується;
- 6) знає – приймає – не дотримується.

Забезпечення ефективності кримінально-правової норми та кримінального права в цілому проходить три етапи: **обумовлення, формування, реалізація**. Кожен з цих етапів служить фактичною основою для виокремлення трьох рівнів аналізу ефективності кримінально-правової норми та соціального механізму кримінально-правового впливу.

Рівень обумовлення визначається тим, що і окрема кримінально-правова норма, і кримінальне право взагалі є лише засобом для досягнення певної мети. При проектуванні зміни або скасуванні тієї чи іншої норми вирішується, як саме і якою мірою відповідає вона певній межі чи ні.

Рівень формування визначається тим, що окрема кримінально-правова норма, як кримінальне право в цілому являє собою специфічний вираз пануючого суспільного інтересу. Розкриття цієї специфіки, похідної від закономірностей юридичної форми, демонструє, що вона посилює пануючий інтерес і водночас певною мірою його обмежує.

Рівень реалізації визначається тим, що отримавши кримінально-правове вираження, пануючий інтерес не зникає, залишаючи поле дії правовій пропаганді та професійній діяльності юристів. Пануючий інтерес продовжує себе виявляти через посередництво кримінально-процесуального права, організації кримінальної юстиції та в інших формах, вступаючи, таким чином, у взаємодію не тільки з суспільними інтересами, але й зі своїми власними вираженнями у кримінальному законі.

Соціологи постійно шукають конкретні шляхи підвищення ефективності дієвості кримінально-правових норм, визначаючи умови, від яких вона залежить. **До цих умов належить:**

- 1) своєчасність, правильність та повнота відбиття в законі властивостей суспільно небезпечного діяння, визначеного злочином;
- 2) відповідність змісту кримінального закону, норм, моралі та рівня правосвідомості;
- 3) відповідність юридичних вимог соціально-економічним та політичним закономірностям розвитку суспільства;
- 4) урахування того, що процес регулювання поведінки людей засобами кримінального права пов'язаний із соціальними, економічними чинниками, які впливають на людські вчинки;
- 5) стабільність кримінального законодавства та одностайність його застосування;

- 6) поєднання застосування кримінально-правових санкцій із заходами суспільного впливу;
- 7) інформованість населення про зміни кримінально-правових норм і кримінальні санкції;
- 8) усвідомлення людьми неминучості покарання;
- 9) стабільність кримінальної політики.

Лекція 14.
СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

План лекції

- 1. Сутність і природа правового конфлікту.**
- 2. Учасники правового конфлікту, його внутрішня структура.**
- 3. Динаміка правового конфлікту.**
- 4. Механізми розв'язання правових конфліктів та їх профілактика.**

Рекомендована література

Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.

Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2003.

Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

Виклад лекції

1. Сутність і природа правового конфлікту

У марксистській теорії стверджується, що конфлікт є ознакою тільки класового суспільства, а суспільство майбутнього, комунізм – це безконфліктне суспільство, суспільство повної гармонії. Сучасна соціологічна теорія вважає, що конфлікт – це невід'ємна риса і нормальне явище будь-якого суспільства, суспільного життя у всі часи. Він є природним компонентом соціальної реальності.

Соціальний конфлікт – це стосунки між суб'єктами соціальних взаємодій, які характеризуються протистоянням за наявності усвідомленого розходження інтересів. Різновидом соціального конфлікту є юридичний або правовий конфлікт.

Правовий конфлікт – це протистояння суб'єкта права щодо застосування, порушення або тлумачення правових норм.

У сутнісній структурі правового конфлікту особливе місце належить його предмету та об'єкту.

Предметом правового конфлікту слід вважати об'єктивно існуючу або уявну проблему, що є джерелом протистояння між сторонами. В реальності це може бути проблема влади та її правове оформлення, проблема володіння чи розподілу тих або інших цінностей, проблема пріоритетності чи домінування.

Об'єкт конфлікту в галузі правовідносин, як і в іншій соціальній сфері, – це завжди певний дефіцитний ресурс, що являє собою матері-

альну чи духовну цінність, якою прагнуть володіти або користуватися конфліктуючі сторони, аби стати об'єктом юридичного конфлікту, певна цінність – ресурс, повинна перебувати на перехресті інтересів різних соціальних суб'єктів права, лежати у площині особистих, групових, громадських зазіхань.

Об'єкт правового конфлікту часто має неподільний характер (право на будь-що) і вимагає або принципово конкретних рішень, або юридично закріплених процедур спільного володіння (користування) об'єктом. Зрештою, правових конфлікт може і не мати об'єкту, наприклад, коли йде боротьба за міжособистісне домінування, яке поступово набуває правових ознак.

Сутність правових конфліктів досить яскраво розвивається через їх функції:

- 1) виявлення та розв'язання суперечностей, особливо антагоністичних;
- 2) пошук виходу зі складних конфліктних ситуацій;
- 3) створення засад для взаємодії на новому рівні.

Природа правового конфлікту виявляється, по-перше, у можливості співвіднесення його з державними інститутами і правом, отже, у розгляді конфлікту не в абстрактному спеціальному просторі, а у реальному поєднанні з діловими державно-правовими структурами та механізмами. По-друге, щоб конфлікт набував юридичного сенсу, його проблемі (привід, причина, об'єкт, суб'єкт) мають пристосування наявні правовідносини або ті чи інші юридичні аспекти, що притаманні сторонам конфлікту чи їх взаємодії в цілому.

Специфіка правового конфлікту визначається насамперед такими критеріями, на підставі яких його доцільно типологізувати:

- 1) галуззю права, в якій відбувається конфлікт;
- 2) структурою норм, що до нього належать;
- 3) різновидом правозастосовної установи.

З точки зору поділу за галузями права конфлікти можливі, як свідчить судова й арбітражна практика, у цивільному, трудовому, сімейному, фінансовому, адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному праві. Особливу групу становлять міждержавні та міжнаціональні конфлікти, що регулюються нормами міжнародного права, договорами й угодами, а також Конституцією.

Залежно від структур відповідних правових норм, в основі конфлікту може лежати різне тлумачення і розуміння, або порушення будь-якої норми права: уповноважуючої, зобов'язуючої або забороняючої. Тут важливо, які суб'єкти виступають як конфліктуюча сторона.

Типологізація правового конфлікту за системою державних правозастосовних або правоохоронних органів дає уявлення про компетенцію цих органів у разі виникнення конфліктної ситуації. Цю компетенцію чітко ви-

значено щодо правоохоронних органів (суду, прокуратури, поліції тощо). Однак слід зазначити, що коли конфлікти виникають у зв'язку з роботою інших державних установ виникає тяганина, часто свідомо організована державними чиновниками, оскільки інформації з компетенції тих чи інших державних установ, у тому числі і правоохоронних, і стає підставою для маніпуляції.

2. Учасники правового конфлікту, його внутрішня структура

Структурними елементами правового конфлікту є учасники конфлікту, суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона.

Учасники правового конфлікту – це його суб'єкти, масштаб яких залежить від рівня самого конфлікту. Відповідно до цього:

- 1) у міжособистісному конфлікті суб'єктами є конкретні особи;
- 2) у груповому, класовому, соціально-професійному та загально-соціальному – соціальні групи, верстви, класи, населення регіону, етноси, соціум у цілому;
- 3) суб'єктом масштабних соціально правових конфліктів може виступати і держава через інститут влади, органи та установи, що її уособлюють через державних посадових осіб чи владну еліту в цілому;
- 4) у міжнародних, міждержавних конфліктах суб'єктом виступають, як правило, суверенні держави, що представляють та захищають інтереси свої народів.

Складовим елементом поняття *«учасник правового конфлікту»* є поняття *«суб'єкт правового конфлікту»*.

Суб'єктом правового конфлікту є всі суб'єкти права, а саме: фізичні та юридичні особи у встановленому чинним законодавством порядку.

У правовому конфлікті можна виокремити такі **соціальні ролі** їх учасників:

- 1) **безпосередні учасники** – це особи, чиї дії передбачено одним із чинних кодексів або нормативних документів і відповідно ведуть до настання юридичних наслідків;
- 2) **організатори** – це особи, які планують і керують розвитком правового конфлікту, не беручи у ньому безпосередньої участі;
- 3) **підбурювачі** – це особи, які навмисно провокують початок конфлікту, підштовхуючи одного з майбутніх учасників до дій, що мають юридичні наслідки;
- 4) **посібники** – це особи, які будь яким чином сприяють розвитком правового конфлікту;
- 5) **посередники та арбітри** – це особи, які своїми діями намагаються припинити правовий конфлікт, розв'язати основні суперечності та тим самим, привести учасників конфлікту до консенсусу;

б) **свідки** – це особи, які виступають пасивними спостерігачами конфлікту.

Серед перелічених учасників правового конфлікту безпосередньо учасники завжди виступають суб'єктами. Однак, у межах кримінального права такі учасники, як організатор, підбурювач та посібник, чітко визначені як суб'єкти злочину, а відтак – правового конфлікту.

Під **об'єктом правового конфлікту** можна розуміти, **по-перше, потенційний об'єкт** – суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання, на яке спрямоване протиборство. **По-друге, реальний об'єкт** – цінності, ресурси, статус, а також дії, результати дії на які спрямовано протиборство.

Суб'єктивною стороною конфлікту називають соціально-психологічний механізм конфлікту. Мотиваційна система суб'єктів, що вступають у конфлікт, включає у себе: інтереси, настановлення, мотиви, цілі, волю. Усі ці елементи змінюють один одного, аж доки не дістануть відображення в конкретних діях.

Практично на кожному етапі формування мотиву суб'єкт може внести суб'єктивну оцінку, яка не відповідає об'єктивним реаліям. Результатом такого суб'єктивізму стане помилковий конфлікт. **Помилковий правовий конфлікт виникає у випадку, якщо б хоча одна зі сторін на одному з етапів мотиваційного циклу допускає суб'єктивну оцінку, що не відповідає об'єктивній ситуації.**

У пошуковому правовому конфлікті можливі такі **чотири основні ситуації**:

- 1) сторона вважає, що перебуває з іншою стороною в правовідносинах, але це не так;
- 2) сторона не усвідомлює, що вона перебуває у правовідносинах з іншою стороною;
- 3) одна зі сторін вважає, що опонент діє незаконно, тоді як ці дії є правомірними;
- 4) одна зі сторін вважає, що опонент діє правомірно, тоді як ці дії є незаконними.

Розв'язання помилкового конфлікту, що не дістав значного розвитку, за умови, коли ще не було вчинено дії, які мають юридичні наслідки або ці наслідки незначні, досить просте завдання. Для цього достатньо пояснити помилку стороні, яка її припустила, і стимулювати бажання та можливість виправити цю помилку.

Об'єктивна сторона правового конфлікту полягає у характері дій суб'єктів. Поведінку під час конфлікту за характером умовно можна поділити на наступальну та оборонну. При цьому сторони можуть використовувати на різних етапах і наступальну, і оборонну тактику. За спрямовані-

стю можна виокремити значну кількість конкретних форм. Серед них:

- 1) дії, спрямовані на захист спірного об'єкта;
- 2) створення перешкод для діяльності протилежної сторони;
- 3) дії спрямовані на знесилення дії іншої сторони;
- 4) захоплення і підкорення суб'єкта;
- 5) нанесення прямої фізичної та матеріальної шкоди тощо.

З точки зору диспозиції правових норм конкретна поведінка суб'єктів протиборства може бут юридично значимою чи юридично нейтральною. Будь-яка юридично значима дія охоплюється поняттям «*правова поведінка*», яка у свою чергу поділяється на правомірну та протиправну поведінку.

3. Динаміка правового конфлікту

Динаміка правового конфлікту – це раптова чи поступова зміна відносин правового характеру між учасникам конфліктної взаємодії.

У динаміці правового конфлікту закономірно відбиваються усі ті стадії та етапи, що характеризує інші спеціальні конфлікти. У той же час, йому притаманна своя специфіка подій та елементів боротьби.

Якщо у суто правовому конфлікті з самого початку мають місце правові засади та ознаки, то у змішаному чи перехідному правовому конфлікті правові елементи виявляються не одразу і стосуються не всіх учасників чи взаємовідносин.

Рух подій у правовому конфлікті характеризують:

1) **латентна фаза** – виникнення однієї чи обох сторін конфліктних мотивів юридичного характеру (часто з приводу об'єкта, що має юридичні властивості);

2) **демонстраційна фаза** — виникнення правових відносин між сторонами конфлікту (наприклад, подання позову, набуття прав власності тощо);

3) **агресивна (чи батальна) фаза** — розвиток (гостра зміна подій) правовідносин у зв'язку із розглядом справи юридичною інструкцією. Це досить тривала стадія, яка передбачає попереднє слідство, винесення обвинувачення, передання обвинувачуваного до суду, процесуальний розгляд справи, касаційне і наглядове провадження тощо;

4) **фаза розв'язання конфлікту** — підготовка і видання правового (правозастосовного) акта, яким закінчується конфлікт, наприклад, винесення судового рішення, вироку, рішення про перегляд справи.

Послідовність фаз правового конфлікту може порушуватись, або деякі зі стадій можуть бути відсутні. Особливо, коли йдеться про критичні конфлікти, де одразу зі вчиненням злочину виникають правовідносини, отже, у цьому випадку відсутня перша латентна фаза.

Соціологія права розглядає конфліктну боротьбу через погрозу та зовнішні протилежнісно спрямовані дії.

Погроза – це, у деякому сенсі, практичний засіб конфліктного протиборства, її сутність полягає у виявленні наміру здійснити дещо, що може зашкодити інтересам іншої сторони. Більше того, погрози зорієнтовані на те, щоб примусити суперника проти волі сприяти цілям опонентів. Застосування погроз – це рушійна практика, оскільки їх зміст передбачає можливий перехід до більш гострого протистояння.

Зовнішні дії – це чергування взаємних реакцій, які спрямовані на утвердження інтересів кожної сторони та обмеження інтересів супротивника. Їх умовно поділяють на головні та допоміжні.

До перших відносяться дії, які спрямовані на предмет конфлікту. Другі – відіграють підлеглу роль, забезпечуючи виконання головних дій.

Зовнішні дії також поділяють на наступальні та оборонні.

Наступальні дії складаються з навали на супротивника, руйнування його власності, ізолювання, захоплення об'єкта суперечки, вигнання або полонення ворога та інших актів, які завдають безпосередньої шкоди протилежній стороні.

Оборонні дії – це утримання об'єкта суперечки, самозахист, захист від знищення або ушкодженню матеріальних цінностей і ресурсів, превентивні заходи тощо.

4. Механізм розв'язання правових конфліктів та їх профілактика

Серед найбільш імовірних версій закінчення конфлікту у соціально-правовій сфері використовують такі:

- 1) припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін або його тимчасове призупинення з можливістю поновлення;
- 2) скасування конфлікту шляхом його симетричного розв'язання («*виграш — виграш*» або «*програш — програш*»);
- 3) закінчення конфлікту, але за асиметричною формулою розв'язання («*виграш — програш*»);
- 4) переростання конфлікту в інше протиборство;
- 5) поступове загасання конфлікту.

Правові конфлікти практично можуть закінчитися за будь-яким із цих сценаріїв, а щодо засобів їх розв'язання, то слід передбачити три – насильство, роз'єднання чи примирення.

Застосування **насильства** є характерним для багатьох юридичних (особливо кримінальних) конфліктів, до нього відносяться у випадку коли протилежна сторона значно слабша і тому з'являється шанс швидко скінчити боротьбу. Однак, це чи неєдина перевага цього шляху, однак стратегічно силове розв'язання конфлікту найчастіше є малоефективним. Винятком є лише застосування «*легітимного насильства*» уповноваженими органами держави, що закріплено у законі але вони

беруть участь у конфлікті як так звана «*третья сторона*», і їх дії спрямовані на відтворення правопорядку, справедливості і миру.

Роз'єднання сторін означає, що конфлікт припинений шляхом скасування будь-якої взаємодії, розриву відносин між конфліктуючими сторонами, наприклад розлучення подружжя, скасування угоди. У практиці конфліктів роз'єднання сторін може здійснити у випадку коли вони обидві залишають «*поле бою*» (відмовляються від зазіхань на об'єкт), чи тоді коли одна зі сторін (більш слабка) ухиляється від боротьби, щоб уникнути насильства, бо коли так звана «*третья сторона*», застосовуючи силу або авторитет, буквально розвела конфліктуючих по різних «*кутках*» за непересічні межі.

Шлях **примирення**, мирного (політичного чи правового) розв'язання суперечок, як правило, здійснюється за свідомою згодою обох конфліктантів, ними самими або за участю «*третьої сторони*». Примирення досягається лише за умов переговорів між конфліктуючими сторонами, які мають закінчитися прийняттям узгодженого рішення, що задовольнило б обидві протилежні сторони.

Розв'язання правових конфліктів відбувається у різних формах:

- 1) шляхом конституційних процедур, які застосовують головним чином при виникненні конфліктів у політико правовій галузі;
- 2) за допомогою розгляду справ у судді та в арбітражі;
- 3) шляхом адміністративних процедур, що практикують різні правозастосовні органи.

Щодо запобігання правовим конфліктам, то треба відзначити тут визначальну роль об'єктивних чинників: стабільності політико правової системи, високо рівня правової культури тощо. Крім того, досить важливу роль відіграють більш конкретні механізми управління доконфліктними стосунками, в яких присутні, зокрема, суб'єктивні аспекти:

- 1) можливість інституціоналізації проблемних відносин;
- 2) здатність юридично формалізувати конфлікти на будь-якому етапі розвитку;
- 3) нормалізація морально-психологічного клімату;
- 4) врахування потенціалу впливу будь-яких норм на запобігання початку конфліктного протистояння.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Змістовий модуль 1. Право як соціальний інститут

Тема 1. Науковий статус соціології права

Дискусії навколо наукового статусу соціології права. Соціологія права як міждисциплінарна наука. Об'єкт і предмет соціології права. Головний принцип соціології права. Соціологічний підхід до аналізу права як соціального явища. Зв'язок соціології права із загальною соціологією, теорією права і філософією права.

Структура соціології права. Класифікація соціології права за категоріями права. Класифікація соціології права за категоріями соціології. Класифікація соціології права за суб'єктами виконання правових ролей. Класифікація соціології права за її головними проблемами. Функції соціології права. Теоретико-пізнавальна функція. Практична функція.

Тема 2. Виникнення і розвиток соціології права

Етапи розвитку соціології права. Протосоціологічний етап соціології права. Європейський етап розвитку соціології права. Соціологія права Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха. Американський етап розвитку соціології права. Соціологічно-правові концепції Т. Пасонса і Р. Паунда. Інтернаціональний етап розвитку соціології права. Скандинавська, італійська, американська, польська і радянська школи права. Розвиток соціології права в Україні.

Тема 3. Право як соціальне явище

Соціальна природа права. Соціальні норми, соціальні санкції. Право. Норми права. Принципи права. Позитивне право. Природне право. Мораль. Звичай. Релігія. Корпоративні норми. Соціальна цінність права. Інструментальна цінність права. Власна цінність права. Соціальна обумовленість розвитку права. Соціальне прогнозування у праві. Пошуковий і нормативний прогноз.

Тема 4. Соціальна дія права

Соціальні функції права. Юридичні функції права. Регулятивна і охоронна функція права. Соціальний механізм дії права. Структура соціального механізму дії права. Форми дії права. Соціальні фактори реалізації права. Суб'єкт права і суб'єкт правовідносин. Правосуб'єктність. Правоздатність. Дієздатність. Соціальна система суб'єктів права.

Тема 5. Соціальна ефективність права

Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права. Право. Міра. Можливість. Умови, критерії і показники соціальної ефективності права. Макро- і мікросоціальні умови. Критерії організаційно-управлінського характеру, техніко-юридичного характеру. Соціальні наслідки функціонування правової системи. Методика аналізу соціальної ефективності права. Принципи і методи вивчення соціальних наслідків дії права.

Змістовий модуль 2. Особистість і соціальний контроль

Тема 6. Правова соціалізація особистості

Зміст і структура правової соціалізації. Рівні правової соціалізації особистості. Особливості правової соціалізації особистості. Суб'єктивний та об'єктивний аспекти правової соціалізації. Чинники правової соціалізації. Механізм правової соціалізації. Пряма і опосередкована правова соціалізація.

Тема 7. Правова культура та правова поведінка

Правова культура суспільства та особистості. Правова культура. Правові цінності. Правова субкультура. Правова контркультура. Правова культура особистості. Повсякденна, професійна і теоретична правова культура. Правосвідомість та її деформації. Правова психологія і правова ідеологія. Правовий інфантилізм. Правовий ідеалізм. Правовий дилетантизм. Правова демагогія. Правовий нігілізм. Переродження свідомості. Правова поведінка особистості. Правомірна і неправомірна поведінка.

Тема 8. Девіація і соціальний контроль

Девіантна, деліквентна і кримінальна поведінка. Професійна злочинність. Соціальні теорії девіантної поведінки і злочинності. Теорії макро- і мікрорівня. Теорія диференційної асоціації. Теорія контролю. Теорія структурної напруги. Теорія ярликів. Теорія симптомів. Функції і зміст соціального контролю.

Змістовий модуль 3. Основні галузі соціології права

Тема 9. Соціологія злочинності

Соціологічний аналіз злочину і злочинності. Об'єкт і предмет вивчення злочинності. Кримінологія. Соціологія девіантної поведінки. Історичний шлях і теоретичні набутки соціології злочинності. Антропологічна концепція злочинності. Трансмісійні концепції. Теорії соціальної напруги. Теорії контролю. Актуальні емпірико-соціологічні дослідження злочинності.

Тема 10. Соціологія законодавства

Сутність і зміст соціології законодавства. Об'єкт вивчення соціології законодавства. Техніко-юридичні інтерпретації законотворчості. Соціологічне розуміння законотворчості як соціального процесу. Предмет вивчення законодавчої соціології. Соціальний механізм законотворчості та його склад. Теоретичне і прикладне значення законодавчої соціології. Характеристика соціального механізму законотворчості. Законотворча діяльність та її стадії. Об'єктивні та суб'єктивні фактори законотворчості. Мета законопроекту. Первинні та вторинні суб'єкти законотворчості. Уявне право або інфраправо. Фундатори законодавчої соціології.

Тема 11. Судова соціологія

Сутність і зміст судової соціології. Об'єкт і предмет судової соціології. Правосуддя в юридичній інтерпретації. Соціологічне тлумачення правосуддя. Предмет вивчення судової соціології. Судова діяльність і соціальний контроль. Судовий процес як соціальна взаємодія. Аспекти судового процесу. Принцип справедливого судового процесу.

Соціальна ефективність правосуддя. Соціологічна експертиза нормативно-правового акта. Юридичне прогнозування. Соціологічне тлумачення юридичного закону. Розширювальне і реформістське тлумачення юридичної норми. Дослідження судових помилок. Умови підвищення ефективності правосуддя.

Тема 12. Соціологія правозастосування

Сутність і зміст соціології правозастосування. Суб'єкти правозастосування. Акт правозастосування. Суб'єкти правозастосувальної діяльності та її умови. Загальні умови. Галузеві умови. Локальні умови. Фактична діяльність правозастосування. Правозастосувальні дії. Типи правозастосовників.

Тема 13. Соціологія кримінального права

Сутність і зміст соціології кримінального права. Об'єкт і предмет соціології кримінального права. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон. Види злочинів. Типи соціальних норм. Норми-цілі. Норми-межі. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності. Варіанти поведінки, значущої з погляди кримінально-правової норми.

Тема 14. Соціологія правового конфлікту

Сутність і природа правового конфлікту. Предмет правового конфлікту. Об'єкт правового конфлікту в галузі правовідносин. Функції правового

конфлікту. Природа і специфіка правового конфлікту. Типологія правового конфлікту. Учасники правового конфлікту. Суб'єктивна і об'єктивна сторона правового конфлікту. Помилковий правовий конфлікт. Динаміка правового конфлікту. Латентна фаза. Демонстраційна фаза. Агресивна фаза. Фаза розв'язання конфлікту. Механізми розв'язання правових конфліктів та їх профілактика.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1.

Науковий статус соціології права

План семінару

- 1. Соціологія права, її об'єкт і предмет.**
- 2. Сфера дослідження соціології права.**
- 3. Структура і функції соціології права.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.
- Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2014.

Тема 2.

Виникнення і розвиток соціології права

План семінару

- 1. Протосоціологічний і європейський етапи розвитку соціології права.**
- 2. Американський та інтернаціональний етапи розвитку соціології права.**
- 3. Розвиток соціології права в Україні.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Тема 3.

Право як соціальне явище

План семінару

- 1. Соціальна природа права.**

- 2. Соціальна цінність права.**
- 3. Соціальна обумовленість розвитку права.**
- 4. Соціальне прогнозування у праві.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Соціологія : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2003.
- Соціологія : підручник / За ред. М. П. Требіна. – Х.: Право, 2010.

Тема 4.

Соціальна дія права

План семінару

- 1. Соціальні функції права.**
- 2. Соціальний механізм дії права.**
- 3. Соціальні фактори реалізації права.**
- 4. Соціальна система суб'єктів права.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Тема 5.

Соціальна ефективність права

План семінару

- 1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права.**
- 2. Умови, критерії і показники соціальної ефективності права.**
- 3. Методика аналізу соціальної ефективності права.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

- Соціологія : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2003.
- Соціологія : підручник / За ред. М. П. Требіна. – Х.: Право, 2010.

Тема 6.

Правова соціалізація особистості

План семінару

- 1. Правова соціалізація, її зміст і структура.**
- 2. Особливості правової соціалізації.**
- 3. Механізм правової соціалізації.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Соціологія : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2003.
- Соціологія : підручник / За ред. М. П. Требіна. – Х.: Право, 2010.

Тема 7.

Правова культура та правова поведінка

План семінару

- 1. Правова культура суспільства та особистості.**
- 2. Правосвідомість та її деформації.**
- 3. Правова поведінка особистості.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Тема 8.
Девіація і соціальний контроль

План семінару

- 1. Девіантна, деліквентна і кримінальна поведінка.**
- 2. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.**
- 3. Функції і зміст соціального контролю.**

Література

- Кравченко А. И. Социология : учебник. – М.: Проспект, 2004.
- Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посібник. – К.: МАУП, 1999.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Тема 9.
Соціологія злочинності.

План семінару

- 1. Соціологічний аналіз злочину і злочинності.**
- 2. Історичний шлях і теоретичні набутки соціології злочинності.**
- 3. Актуальні емпірико-соціологічні дослідження злочинності.**

Література

- Кравченко А. И. Социология : учебник. – М.: Проспект, 2004.
- Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посібник. – К.: МАУП, 1999.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Тема 10.
Соціологія законодавства

План семінару

- 1. Сутність і зміст соціології законодавства.**
- 2. Характеристика соціального механізму законотворчості.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.

- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Тема 11. Судова соціологія

План семінару

- 1.Сутність і зміст судової соціології.**
- 2.Судовий процес як соціальна взаємодія.**
- 3.Соціальна ефективність правосуддя.**

Література

- Кравченко А. И. Социология : учебник. – М.: Проспект, 2004.
- Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посібник. – К.: МАУП, 1999.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.

Тема 12. Соціологія правозастосування

План семінару

- 1.Сутність і зміст соціології правозастосування.**
- 2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності та її умови.**
- 3. Фактична діяльність правозастосування.**

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Тема 13. Соціологія кримінального права

План семінару

- 1.Сутність і зміст соціології кримінального права.**

2.Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон.

3.Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності.

Література

- Соціологія права : підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014.

Тема 14.

Соціологія правового конфлікту

План семінару

- 1.Сутність і природа правового конфлікту.**
- 2.Учасники правового конфлікту.**
- 3.Динаміка правового конфлікту.**
- 4.Механізми розв'язання правових конфліктів та їх профілактика.**

Література

- Соціологія права : підручник / За заг. ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2008.
- Соціологія права : навч. посібн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Соціологія : підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К. : ЮРІНКОН Інтер, 2003.
- Соціологія : підручник / За ред. М.П.Требіна. – Х.: Право, 2010.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. Опрацювати наведені статті та визначити місце соціології права у системі соціальних наук.

1. Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии // Социс. – 1996. – № 10.

2. Лапаева В. В. Социология права в системе обществоведения // Государство и право. – 2000. – № 4.

3. Тадевосян Э. В. Социология права и её место в системе наук о праве // Государство и право. – 1998. – № 1.

Завдання 2. Визначити соціальні функції права на підставі наведених джерел.

1. Дністрянський С. С. Соціальне поняття права // Академічна юридична думка. – К., 1998.

2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002.

3. Нерсисянц В. С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социс. – 2001. – № 10.

Завдання 3. Охарактеризувати показники соціальної ефективності права на матеріалі наступних статей.

1. Заєць А. Принципи верховенства права (Теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 3.

2. Закалюк А. П. Методологічні проблеми підвищення якості законотворення засобами науково-кримінологічної експертизи // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7.

3. Осипова Н. П. Захист власності як проблема соціальної ефективності права // Проблеми законності. – 2002. – № 50.

Завдання 4. З'ясувати специфіку і структуру правової культури на матеріалі наведених джерел.

1. Бебек В. Історико-психологічні аспекти реформування політичної і правової культури українського суспільства // Держава і право України. – 1993. – № 2.

2. Головченко В., Черней В. Антипод правової культури // Юридичний вісник України. – 2002. – № 27.

3. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001. – № 4.

Завдання 5. Визначити специфіку соціологічного підходу до процесу законотворення на основі таких джерел.

1. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. – М., 1993.
2. Законотворення – основна функція парламенту / За ред. О. Барабаш. – К., 1997.
3. Кислий П. Чайлз Ч. Становлення парламентаризму в Україні. – К., 2000.
4. Писаренко С. Законопроекткування. – К., 1999.

Рекомендована література

- Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. – М.: Экзамен, 2004.
- Практикум з соціології / За ред. В. М. Пічі. – Львів: «Новий світ-2000», 2004.
- Соціологія права: Підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Кондор, 2003.
- Соціологія права: Навч. посібник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2004.
- Черниш Н. Соціологія. Курслекцій – Львів: Кальварія, 1996.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Науковий статус соціології права

1. Загальна теорія права включає:

- а) логіку права, теорію права, філософію права;
- б) теорію держави, теорію права, соціологію права;
- в) теорію права, соціологію права, філософію права.

2. Теорія права вивчає:

- а) позитивне право;
- б) природне право;
- в) уявне право.

3. Філософія права вивчає:

- а) звичаєве право;
- б) природне право;
- в) живе право.

4. Соціологія права вивчає:

- а) природне право;
- б) живе право;
- в) позитивне право.

5. Філософія права відрізняється від теорії права тим, що:

- а) описує право таким, яким воно є;
- б) описує право таким, яким воно має бути;
- в) описує право таким, яким воно не повинно бути.

6. Соціологія права відрізняється від теорії права тим, що:

- а) вивчає принципи права;
- б) вивчає норми права;
- в) вивчає соціальну ефективність правових норм.

7. Соціологія права – це:

- а) загальна соціологічна теорія;
- б) спеціальна соціологічна теорія;
- в) галузева соціологічна теорія.

8. Соціологія права за особливостями дослідження поділяється на:

- а) теоретичну та емпіричну;
- б) фундаментальну та прикладну;
- в) загальну та особливу.

9. Соціологія права за суб'єктами виконання правових ролей поділяється на:

- а) судову соціологію і соціологію правозастосування;
- б) законодавчу соціологію і судову соціологію;
- в) соціологію конституційного права і законодавчу соціологію.

10. Соціологія права виконує функції:

- а) теоретично-пізнавальну і практичну;
- б) пізнавально-оцінну та ідеологічну;
- в) описово-інформаційну і технологічну.

Виникнення та розвиток соціології права

1. Термін «соціологія права» набув офіційного статусу:

- а) 1892 р.;
- б) 1913 р.;
- в) 1962 р.

2. В історії офіційної соціології права виокремлюють:

- а) континентальний, океанічний, трансконтинентальний етапи;
- б) європейський, американський, інтернаціональний етапи;
- в) англо-американський, радянський, польський етапи.

3. Європейський етап соціології права репрезентований іменами:

- а) Савіньї, Йерінга, Ерліха;
- б) Анцілотті, Дюгі, Дюркгейма;
- в) Дюркгейма, Вебера, Ерліха.

4. Американський етап соціології права репрезентують:

- а) Паунд і Парсонс;
- б) Парсонс і Мертон;
- в) Тофлер і Фукуяма.

5. Інтернаціональний етап соціології права репрезентують:

- а) скандинавська, німецька, польська, італійська школи;
- б) скандинавська, американська, радянська, польська школи;
- в) скандинавська, німецька, польська, українська школи.

6. Дюркгейм вважав право:

- а) історичним уявленням;
- б) науковим уявленням;
- в) колективним уявленням.

7. Дюркгейм розрізняв:

- а) звичаєве і формальне право;
- б) каральне і поновлювальне право;
- в) об'єктивне і суб'єктивне право.

8. Вебер досліджував розвиток:

- а) канонічного права;
- б) формального права;
- в) раціонального права.

9. Ерліх ділив право на:

- а) позитивне і живе;
- б) позитивне і звичаєве;

в) позитивне і природне.

10. Сучасна соціологія права розробляє:

- а) ролевий, організаційний, інституціональний аналіз;
- б) ролевий, методологічний, дискурс-аналіз;
- в) ролевий, нормативний, формаційний аналіз.

Право як соціальне явище

1. Право – це:

- а) соціальні норми і санкції;
- б) соціальні норми і принципи;
- в) соціальні норми і цінності.

2. Право буває:

- а) позитивним і природним;
- б) звичаєвим і позитивним;
- в) позитивним і корпоративним.

3. Позитивне право існує у вигляді:

- а) ідеальних першооснов права;
- б) чинної системи правових норм;
- в) релігійних та етичних вимог.

4. Природне право існує у вигляді:

- а) неписаних звичаїв і традицій;
- б) правових відносин і судових рішень;
- в) офіційно визнаного права.

5. Цінність права буває:

- а) власного та регулятивного;
- б) власного та інструментального;
- в) власного та суспільного.

6. Позитивне право – це право:

- а) яке залежить від законодавчого визнання;
- б) яке не залежить від законодавчого визнання;
- в) яке залежить від законодавчої ініціативи.

7. Природне право – це право:

- а) яке залежить від схвалення законодавців;
- б) яке залежить від законодавчого визнання;
- в) яке не залежить від законодавчого визнання.

8. Право відрізняється від моралі:

- а) за специфікою санкцій;
- б) за характером норм;
- в) за властивостями принципів.

9. Механізм соціальної обумовленості права включає:

- а) п'ять стадій;

- б) три стадії;
- в) чотири стадії.

10. Прогноз може бути:

- а) пошуковим і нормативним;
- б) територіальним і громадським;
- в) особистісним і суспільним.

Соціальна дія права

1. Право як соціальне явище розглядається:

- а) у соціальному та індивідуальному вимірах;
- б) у соціальному та юридичному вимірах;
- в) у соціальному та національному вимірах.

2. Право виконує такі соціальні функції:

- а) культурну, інформаційну, комунікативну, ідеологічну;
- б) культурну, інформаційну, регулятивну, ідеологічну;
- в) культурну, регулятивну, охоронну, ідеологічну.

3. Соціальний механізм дії права включає:

- а) управлінські соціальні системи, соціальні фактори, ретранслюючі системи, регульовані соціальні системи;
- б) управлінські соціальні системи, соціальні фактори, соціальні форми дії права, регульовані соціальні системи;
- в) управлінські соціальні системи, соціальні фактори, соціальну обумовленість права, регульовані соціальні системи.

4. У соціальному механізмі дії права вирізняють:

- а) правову, політичну, етичну й інформаційну форму дії права;
- б) правову, психологічну, етичну й інформаційну форму дії права;
- в) правову, психологічну, етичну й естетичну форму дії права.

5. Юридично значуща поведінка може бути:

- а) законною і протиправною;
- б) правомірною і неправомірною;
- в) правомірною і протиправною.

6. Інформаційна форма права звертає увагу:

- а) на об'єктивне і суб'єктивне право;
- б) на позитивне і природне право;
- в) на звичаєве і живе право.

7. У функціонуванні соціального механізму дії права виокремлюють:

- а) дві стадії;
- б) три стадії;
- в) чотири стадії.

8. Суб'єкт права і суб'єкт правовідносин є:

- а) практично рівнозначними категоріями;
- б) відносно рівнозначними категоріями;
- в) умовно рівнозначними категоріями.

9. Формами реалізації норм права є:

- а) дотримання, виконання, застосування;
- б) дотримання, виконання, використання;
- в) підпорядкування, здійснення, відновлення.

10. Суб'єкти права поділяються на:

- а) індивідуальних, колективних, інституційних;
- б) фізичних, юридичних, політичних;
- в) індивідуальних, соціальних, політичних.

Соціальна ефективність права

1. Соціальна ефективність права вважається:

- а) якісною категорією;
- б) кількісною категорією;
- в) категорією відношення.

2. Соціальну ефективність права описують поняття:

- а) якість, кількість, міра;
- б) якість, міра, можливість;
- в) право, міра, можливість.

3. Методологічним підходом до аналізу соціальної ефективності права є:

- а) логічний підхід;
- б) системний підхід;
- в) герменевтичний підхід.

4. Ефективність дії правових норм залежить від:

- а) об'єктивних і суб'єктивних умов;
- б) об'єктивних і інтерсуб'єктивних умов;
- в) особистісних і групових умов.

5. Серед умов ефективності дії правових норм вирізняють:

- а) макро- і мікросоціальні умови;
- б) економічні та політичні умови;
- в) об'єктивні та суб'єктивні умови.

6. На якість правозастосовної діяльності впливають:

- а) організаційна структура правозастосовних установ, рівень правосвідомості, професійна етика;
- б) стан управління, індивідуальні цінності орієнтації, діяльність політичних партій;
- в) відсутність бюрократизму, визнання права у спільнотах і групах, активна участь громадян у правозастосовній діяльності.

7. Показником соціальної ефективності правових норм є:

- а) досягнення основних соціальних цілей;
- б) виникнення певних соціальних процесів;
- в) соціальні наслідки функціонування правової системи.

8. Соціальна ефективність права може бути:

- а) прямою і побічною;
- б) безпосередньою і опосередкованою;
- в) прямою і опосередкованою.

9. Методика аналізу соціальної ефективності права виявляє:

- а) його фактичну ефективність;
- б) його реальну ефективність;
- в) його юридичну ефективність.

10. Соціальна ефективність права повинна вивчатися:

- а) всередині правової системи;
- б) поза межами права;
- в) на межі правових і неправових явищ.

Правова соціалізація особистості

1. Правова соціалізація – це:

- а) складова соціалізації;
- б) сторона соціалізації;
- в) етап соціалізації.

2. Правова соціалізація розуміється як:

- а) процес входження особистості у правову систему;
- б) процедура засвоєння індивідом системи права;
- в) включення громадянина у правову сім'ю.

3. Рівнями правової соціалізації є:

- а) локальний, регіональний, національний;
- б) локальний, інституціональний, соціальний;
- в) локальний, інституціональний, соціетальний.

4. У правовій соціалізації виокремлюють такі аспекти:

- а) об'єктний і суб'єктний;
- б) об'єктивний і суб'єктивний;
- в) об'єктний і суб'єктивний.

5. Вирішальним чинником правової соціалізації є:

- а) рівень суспільної правосвідомості;
- б) рівень злочинності у суспільстві;
- в) рівень поширення демократії.

6. Рушійною силою механізму правової соціалізації є:

- а) особистість;
- б) сім'я;

в) освіта.

7. Правова соціалізація поділяється на :

- а) безпосередню і опосередковану;
- б) пряму і опосередковану;
- в) пряму і побічну.

8. Принципами правової соціалізації є принципи:

- а) участі, правового пріоритету, гарантій, компенсації;
- б) залучення, правового пріоритету, гарантій, компенсації;
- в) взаємодії, правового конфлікту, гарантій, компенсації.

9. Механізм правової соціалізації неможливо збагнути поза:

- а) суспільними відносинами, виховним впливом спільнот та інститутів, діяльністю особистості;
- б) правовими відносинами, правовою пропагандою, правовою поведінкою особистості;
- в) соціально-правовими відносинами, рівнем правової культури, діяльністю особистості.

10. Вивчення механізму правової соціалізації починають із:

- а) правових відносин;
- б) реальних відносин;
- в) ідеальних відносин.

Правова культура та правова поведінка

1. Правова культура – це:

- а) цінність правової поведінки;
- б) культурна цінність права;
- в) система правових цінностей.

2. Правова субкультура:

- а) протистоїть панівній правовій культурі;
- б) додає до цінностей панівної правової культури нові цінності;
- в) вилучає із цінностей панівної правової культури застарілі цінності.

3. Правова контркультура – це:

- а) цінності, які є частиною цінностей панівної правової культури;
- б) цінності, які додаються до цінностей панівної правової культури;
- в) цінності, що суперечать цінностям панівної правової культури.

4. Компонентами правової культури є:

- а) право, правові заклади і правосвідомість;
- б) цінність права, правосвідомість і правова поведінка;
- в) цінність права, правозастосовна діяльність і правова поведінка.

5. Рівень правової культури визначається:

- а) станом правопорядку;
- б) особливостями правової соціалізації;

в) правовими цінностями.

6. Правова культура особистості може бути:

- а) повсякденною, професійною, теоретичною;
- б) буденною, професійною, спеціалізованою;
- в) низькою, звичайною, високою.

7. Компонентами правосвідомості є:

- а) правова філософія, правова ідеологія;
- б) правова філософія, правова психологія;
- в) правова психологія, правова ідеологія.

8. Правосвідомість буває:

- а) побутовою, професійною, теоретичною;
- б) побутовою, професійною, науковою;
- в) побутовою, професійною, спеціалізованою.

9. Дефектами правосвідомості вважаються:

- а) правовий ідеалізм, правовий нігілізм, правовий цинізм;
- б) правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія;
- в) правовий популізм, правовий цинізм, правова апатія.

10. Правова поведінка може бути:

- а) юридично значущою і юридично незначущою;
- б) правомірною і неправомірною;
- в) законною і протиправною.

Девіація і соціальний контроль

1. Соціальна поведінка – це активність особистості:

- а) у межах статусного набору;
- б) у межах ролевого набору;
- в) у межах соціальних норм.

2. Соціальна поведінка може бути:

- а) нормативною і ненормативною;
- б) формальною і неформальною;
- в) нормативною і антиформальною.

3. Ненормативна поведінка – це термін, що позначає:

- а) формальну, неформальну та антиформальну поведінку;
- б) девіантну, деліквентну і кримінальну поведінку;
- в) антиформальну, девіантну і кримінальну поведінку.

4. Девіантна поведінка – це соціальна поведінка:

- а) яка не узгоджується із соціальними нормами;
- б) яка не узгоджується із соціальними обов'язками;
- в) яка не узгоджується із соціальними статусами.

5. Позитивна девіація – це:

- а) соціальна патологія;

- б) соціальний оптимізм;
- в) соціальна творчість.

6. Негативна девіація – це:

- а) соціальна апатія;
- б) соціальний песимізм;
- в) соціальна патологія.

7. Деліквентна поведінка:

- а) передбачає юридичну відповідальність
- б) не передбачає юридичну відповідальність;
- в) перебуває поза сферою юридичної відповідальності.

8. Девіантну поведінку пояснюють такі теорії макрорівня:

- а) теорія конфлікту, теорія ярликів і теорія симптомів;
- б) теорія структурного функціоналізму, теорія ярликів і теорія симптомів;
- в) теорія структурної напруги, теорія ярликів і теорія симптомів.

9. Девіантну поведінку осмислюють наступні теорії макрорівня:

- а) теорія диференційної асоціації і теорія контролю;
- б) теорія конвергентної асоціації і теорія контролю;
- в) теорія диференційної асоціації і теорія обміну.

10. Соціальний контроль буває:

- а) формальним і антиформальним;
- б) формальним і неформальним;
- в) нормативним і ненормативним.

Соціологія злочинності

1. Соціологія злочинності вивчає злочинність як:

- а) аномальний факт;
- б) соціальну аномалію;
- в) соціальну патологію.

2. Об'єктом вивчення соціології злочинності є:

- а) злочини проти закону;
- б) злочини проти права;
- в) злочини проти держави.

3. Предметом вивчення соціології злочинності є:

- а) соціальні наслідки злочинності;
- б) соціальні причини злочинності;
- в) соціальні умови злочинності.

4. Соціологія злочинності пропонує:

- а) структурно-функціональне тлумачення злочинності;
- б) конфліктологічне розуміння злочинності;
- в) соціально-патологічне бачення злочинності.

5. Соціологія злочинності поділяє соціальні взаємодії на:

- а) структурні та функціональні зв'язки;
- б) легальні та девіантні зв'язки;
- в) легальні та нелегальні зв'язки.

6. Кримінальна поведінка належить до:

- а) ненормативних взаємодій;
- б) нелегальних взаємодій;
- в) неформальних взаємодій.

7. Злочинність вважається:

- а) статистичним явищем;
- б) стохастичним процесом;
- в) статичною складовою.

8. Засновником соціології злочинності вважається:

- а) Кетле;
- б) Ламброзо;
- в) Дюркгейм.

9. Серед соціологічних пояснень злочинності є:

- а) трансмісійні концепції, теорія соціальної напруги, теорія контролю;
- б) теорія соціальної напруги, теорія ярликів, теорія контролю;
- в) концепція симптомів, теорія ярликів, теорія контролю.

10. Латентна злочинність буває:

- а) природною і девіантною;
- б) природною і штучною;
- в) звичайною і надзвичайною.

Соціологія законодавства

1. Соціологія законодавства спрямована на забезпечення:

- а) нормотворчості;
- б) систематизації законодавства;
- в) законодавства.

2. Об'єктом вивчення законодавчої соціології є:

- а) законотворчість;
- б) правотворчість;
- в) нормотворчість.

3. Предметом вивчення законодавчої соціології є:

- а) нормотворча техніка;
- б) система законодавства;
- в) механізм законодавства.

4. Прикладна функція законодавчої соціології реалізується через:

- а) процедури створення нормативно-правових актів;
- б) методики розвитку системи законодавства;

в) засоби вирішення конкретних завдань законотворчого процесу.

5. Законодавча соціологія розглядає законотворчість як:

- а) соціальне явище;
- б) соціальний процес;
- в) соціальну взаємодію.

6. Законодавча діяльність включає:

- а) шість стадій;
- б) сім стадій;
- в) вісім стадій.

7. Об'єктивними факторами законотворчості є:

- а) економічний, природний, національний;
- б) політичний, природний, демографічний;
- в) економічний, природний, демографічний.

8. Суб'єктивними факторами законотворчості є:

- а) економічний, політико-правовий, ідеологічний;
- б) політико-правовий, соціокультурний, демографічний;
- в) політико-правовий, ідеологічний, національний.

9. Суб'єкти законотворчості поділяються на:

- а) первинні та вторинні;
- б) діяльні та бездіяльні;
- в) головні та другорядні.

10. Уявне право – це:

- а) реальні правові уявлення;
- б) ідеальні правові уявлення;
- в) ідеалізовані правові уявлення.

Судова соціологія

1. Судова соціологія спрямована на забезпечення:

- а) законодавчої діяльності;
- б) правоохоронної діяльності;
- в) ефективності правосуддя.

2. Об'єктом вивчення судової соціології є:

- а) правосуддя як цілеспрямована діяльність суддів;
- б) судовий процес як соціальна взаємодія;
- в) соціальна ефективність правосуддя.

3. Предметом вивчення судової соціології є:

- а) соціальні умови діяльності судових органів;
- б) соціальна дія правозастосування;
- в) соціальна обумовленість правосуддя.

4. Судовий процес як соціальна взаємодія характеризується:

- а) неупередженістю суддів;

- б) публічністю;
- в) можливістю викладу фактів та позицій для усіх учасників судового процесу.

5. Соціальний контроль, який здійснюється судом, розповсюджується:

- а) тільки на громадян;
- б) лише на службовців;
- в) не тільки на громадян, але й на службовців.

6. Принципами справедливого судового процесу вважаються:

- а) публічність судового процесу;
- б) поширене тлумачення правових норм;
- в) презумпція знання права.

7. Соціологічна експертиза нормативно-правових актів – це:

- а) оцінка соціальної обґрунтованості правових норм;
- б) діагностика техніки нормотворчості;
- в) прогнозування можливих судових помилок.

8. Соціологічне тлумачення юридичних законів буває:

- а) економічним і політично-правовим;
- б) реформістичним і консервативним;
- в) поширеним і обмеженим.

9. Судова помилка – це:

- а) хиба у сприйнятті учасників судового процесу;
- б) хиба у тлумаченні правових норм;
- в) хиба у розумінні юридичних фактів.

10. Соціальна ефективність правосуддя визначається на рівні:

- а) застосування судом норм права;
- б) тлумачення судом нормативно-правових актів;
- в) використання судом юридичних фактів.

Соціологія правозастосування

1. Соціологія правозастосування спрямована на забезпечення:

- а) юридично значущої поведінки;
- б) тлумачення правових актів;
- в) застосування норм права.

2. Об'єктом вивчення соціології правозастосування є:

- а) правоохоронна діяльність;
- б) правозастосовна діяльність;
- в) діяльність правосуддя.

3. Предметом вивчення соціології правозастосування є:

- а) реалізація права через механізм правового регулювання;
- б) дія правозастосування у механізмі правового регулювання;

в) застосування норм права через юридичну техніку.

4. Функціями правозастосування є:

- а) управління, профілактика, правосуддя;
- б) законотворчість, правосуддя, профілактика;
- в) управління, нормотворчість, правосуддя.

5. Умови правозастосувальної діяльності поділяються на:

- а) загальні, національні, місцеві;
- б) загальні, галузеві, локальні;
- в) національні, галузеві, локальні.

6. Локальні умови – це умови:

- а) територіально-географічні, соціально-демографічні, соціально-економічні;
- б) територіально - географічні, соціально-демографічні, національно-психологічні;
- в) територіально-географічні, політико-правові, національно-психологічні.

7. Правозастосовні дії поділяються на:

- а) рухові, розумові, соціально-комунікативні;
- б) фізичні, інтелектуальні, комунікативні;
- в) формальні, неформальні, антиформальні.

8. Типами правозастосовників є:

- а) законник, обачливий, хабарник, корупціонер;
- б) законник, обачливий, нігіліст, корупціонер;
- в) законник, функціонер, нігіліст, корупціонер.

9. Правозастосування передбачає:

- а) юридичну відповідальність;
- б) подолання прогалин у законодавстві;
- в) соціально-правовий контроль.

10. Ефективність правозастосувальної діяльності залежить від:

- а) конкретно-історичних умов;
- б) соціально-економічних умов;
- в) політико-правових умов.

Соціологія кримінального права

1. Соціологія кримінального права розглядає:

- а) кримінально-правові інститути та норми;
- б) кримінально-процесуальні норми і політику;
- в) кримінально-правові норми та нормотворчість.

2. Об'єктом вивчення соціології кримінального права є:

- а) кримінально-правові факти;
- б) кримінально-правові явища;

в) кримінально-правові процеси.

3. Предметом вивчення соціології кримінального права є:

а) соціальний механізм реалізації кримінально-правових норм;

б) соціальний механізм кримінально-правового регулювання;

в) соціальний механізм дії кримінально-правових норм.

4. Соціологія кримінального права досліджує:

а) соціальну обумовленість і соціальну ефективність кримінально-правових норм;

б) соціальну обумовленість і соціальні наслідки кримінально-правових норм;

в) соціальну обумовленість і соціальне функціонування кримінально-правових норм.

5. Злочинний вчинок містить:

а) фактичний склад і соціальний зміст;

б) фактичний склад і юридичний зміст;

в) фактичний склад і логічний зміст.

6. Злочинна поведінка є:

а) соціально ненормативною поведінкою;

б) соціально патологічною поведінкою;

в) соціально дисонансовою поведінкою.

7. Злочини посягають на:

а) загальні передумови, економічну і політичну основи людини та суспільства;

б) загальні умови, економічно і політико-правову основи людини та суспільства;

в) загальні передумови, економічні та політичні умови життєдіяльності людини та суспільства.

8. Кримінально-правовими нормами вважаються:

а) норми-цілі;

б) норми-межі;

в) норми-засоби.

9. У кримінальному праві юридично значущою вважається така лінія поведінки:

а) знає – приймає – дотримується;

б) не знає – не приймає – не дотримується;

в) не знає – вірить – дотримується.

10. Етапами забезпечення ефективності кримінально-правової норми вважається:

а) обумовлення, формулювання, реалізація;

б) створення, формулювання, тлумачення;

в) обумовлення, реалізація, регулювання.

Соціологія правового конфлікту

1. Соціальний конфлікт – це:

- а) аномальне явище;
- б) нормальне явище;
- в) девіантне явище.

2. Правовий конфлікт – це протистояння з приводу:

- а) застосування, порушення або тлумачення правових норм;
- б) формулювання, тлумачення або застосування правових норм;
- в) порушення, відновлення або тлумачення правових норм.

3. Специфіка правового конфлікту визначається:

- а) галуззю права, структурою норми, різновидом правозастосовної установи;
- б) галуззю права, структурою норми, механізмом правового регулювання;
- в) галуззю права, структурою норми, способом реалізації права.

4. Правовий конфлікт може бути спричинений порушенням:

- а) дозволеної норми;
- б) забороненої норми;
- в) межової норми.

5. Суб'єктами правового конфлікту є:

- а) фізичні та юридичні особи;
- б) публічні та непублічні особи;
- в) суверенні та несуверенні особи.

6. Об'єктом правового конфлікту може бути:

- а) актуальний і потенційний об'єкт;
- б) потенційний і реальний об'єкт;
- в) реальний та ідеальний об'єкт.

7. Правовий конфлікт буває:

- а) випадковим;
- б) помилковим;
- в) несправжнім.

8. Динаміку правового конфлікту характеризують:

- а) латентна, демонстраційна, агресивна фаза;
- б) латентна, демонстраційна, реверсна фаза;
- в) латентна, демонстраційна фаза.

9. Версіями завершення правового конфлікту є:

- а) припинення, скасування, переростання, згасання;
- б) припинення, скасування, узгодження, згасання;
- в) припинення, скасування, переростання, повернення.

10. Механізмами управління до конфліктними стосунками є:

- а) інституціоналізація, формалізація, нормалізація;
- б) соціалізація, інституціоналізація, нормалізація;
- в) реверсія, формалізація, нормалізація.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ

1. Соціологія права, її об'єкт і предмет.
2. Сфера дослідження соціології права.
3. Структура і функції соціології права.
4. Протосоціологія та офіційна соціологія права.
5. Європейський етап розвитку соціології права.
6. Американський етап розвитку соціології права.
7. Інтернаціональний етап розвитку соціології права.
8. Розвиток соціології права в Україні.
9. Соціальна природа права.
10. Соціальна цінність права.
11. Соціальна обумовленість розвитку права.
12. Соціальне прогнозування у праві.
13. Соціальні функції права.
14. Соціальний механізм дії права.
15. Соціальні фактори реалізації права.
16. Соціальна система суб'єктів права.
17. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права.
18. Умови, критерії і показники соціальної ефективності права.
19. Методика аналізу соціальної ефективності права.
20. Правова соціалізація, її зміст і структура.
21. Особливості правової соціалізації.
22. Механізм правової соціалізації.
23. Правова культура суспільства та особистості.
24. Правосвідомість та її деформації.
25. Правова поведінка особистості.
26. Девіантна, деліквентна і кримінальна поведінка.
27. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
28. Функції і зміст соціального контролю.
29. Соціологічний аналіз злочину і злочинності.
30. Історичний шлях і теоретичні набутки соціології злочинності.
31. Актуальні емпірико-соціологічні дослідження злочинності.
32. Сутність та зміст соціології законодавства.
33. Характеристика соціального механізму законотворчості.
34. Сутність і зміст судової соціології.
35. Судовий процес як соціальна взаємодія.
36. Соціальна ефективність правосуддя.
37. Сутність і зміст соціології правозастосування.
38. Суб'єкти правозастосувальної діяльності та її умови.
39. Фактична діяльність правозастосування.
40. Сутність і зміст соціології кримінального права.

- 41. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон.
- 42. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності.
- 43. Сутність і природа правового конфлікту.
- 44. Учасники правового конфлікту, його внутрішня структура.
- 45. Динаміка правового конфлікту.
- 46. Механізми розв'язання правових конфліктів та їх профілактика.

Навчальне видання

Гнатюк Ярослав Степанович

Гоян Ігор Миколайович

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

навчальний посібник

Підп. до друку 18.03.2016. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк цифровий. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 7,21. Наклад 300.

Видавець та виготівник «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11.2008 р.